1e aflevering

JAN ROMEIN

DE NIEUWE STEM

17e jaargang no. 11
November 1962

MAANDBLAD VOOR CULTUUR EN POLITIEK

DE NIEUWE STEM, maandblad voor cultuur en politiek, verschijnt de eerste van iedere maand.

Oprichters: N. A. Donkersloot - O. Noordenbos - H. J. Pos - J. M. Romein.

Redactie: de twee eerstgenoemde oprichters - T. Haan - Fr. de Jong Edz. - Ank Steenis - W. F. Wertheim; voor Vlaanderen: J. Kruithof.

De redactieraad bestaat uit: Prof. Dr. R. F. Beerling - Dr. J. J. Buskes - Mr. G. J. P. Cammelbeeck - J. B. Charles - Dr. B. Delfgaauw - Dr. P. J. Meertens - Dr. A. Romein-Verschoor - Th. van Tijn.

Uitgave: Uitgeverij „NIMO", Monnickendam
Kerkstraat 48-50 – Telef. (02995) 336

Vertegenwoordiging voor België:
Uitgeverij-Boekhandel S. M., „Ontwikkeling", Somersstraat 22, Antwerpen, tel. 33 86 59, postrekening 383 38

Het abonnementsgeld kunt U storten op giro 252646 t.n.v. adm. De Nieuwe Stem, Kerkstraat 48-50, Monnickendam.

Men wordt verzocht kopij, recensie-exemplaren enz. niet te zenden aan de redacteuren persoonlijk, maar aan het secretariaat der redactie: Mevr. S. Prins, Schalk Burgerstraat 32 3, Amsterdam-O. Inzendingen worden alleen in behandeling genomen, wanneer de kopij getypt en persklaar is, postzegels zijn bijgevoegd en het adres op de kopij zelf is vermeld.

Het abonnement kan uitsluitend ingaan op 1 januari of 1 juli en kost voor Nederland *f* 11,50 per jaar (*f* 6,50 per half jaar). Voor België Bfr. 175 per jaar. Voor buitenland *f* 15,– resp. Bfr. 225. Voor studenten ingeschreven aan een Nederlandse of Belgische Universiteit is de prijs resp. *f* 10,– en Bfr. 150.
Losse nummers *f* 1,50, resp. Bfr. 25.

Tristan Haas.

JAN ROMEIN

HERDENKINGSNUMMER VAN DE NIEUWE STEM
UITGEVERIJ „NIMO" - 1962

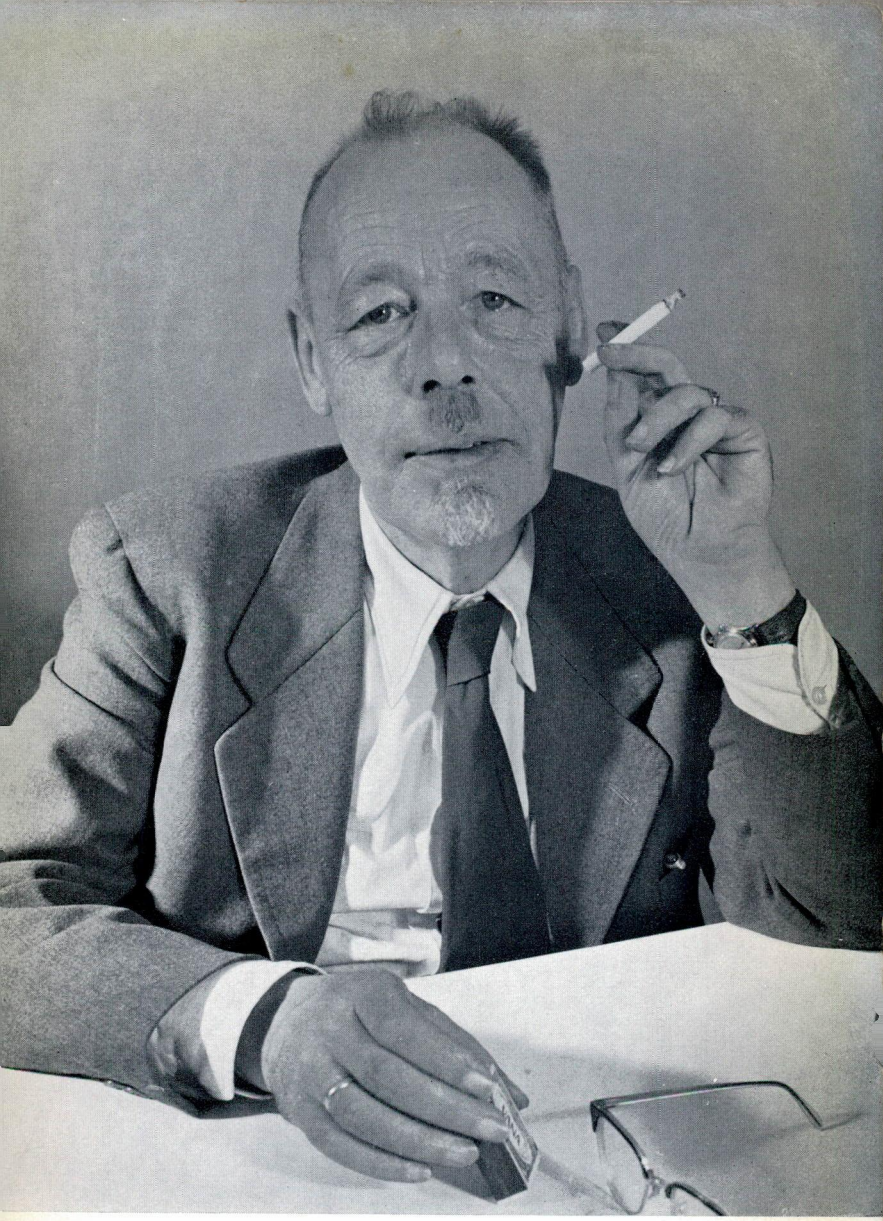

foto: Annelies Romein

JAN ROMEIN

De redactie heeft gemeend de twee laatste nummers van deze jaargang aan Jan Romein te moeten wijden. Zij sluiten het jaar af, waarin hij is gestorven — zij sluiten de zeventien jaren af, waarin hij aan het blad, dat hij mede opgericht had, en dat zozeer zijn stempel droeg, regelmatig bijgedragen heeft.

Het eerste nummer zette in 1946 reeds de toon aan met het artikel „De crisis van onze beschaving in historisch perspectief", een stuk, waarin Toynbee in het na-oorlogse Nederland geïntroduceerd werd en het eigentijdse crisisbesef die diepgang verkreeg, die typerend is voor de schrijver in zijn pogen het actuele historisch en het historische actueel te zien. Was deze zijde van Romeins schrijverschap al een meer algemeen gekende, ook zijn doorgaanse minder opvallende polemische aard kon in De Nieuwe Stem naar voren komen.

Niet alleen een terugblik willen deze november-december-nummers geven, zij willen ook vooruitzien. En niet alleen op de activiteit van Jan Romein in De Nieuwe Stem willen zij betrekking hebben — vele facetten van zijn kunnen, vele vormen van zijn levensuitingen heeft de redactie naar voren willen laten komen. De bijdragen mogen voor zich zelf spreken. Een kort woord slechts behoeft hen te begeleiden.

Het is een reden tot bijzondere dankbaarheid, dat deze nummers kunnen openen met het laatste werk, dat Romein voltooid heeft: de lezing in september van dit jaar voorgelezen voor het gezelschap van engelse en nederlandse historici waarvoor zij ook bestemd was. Zij geeft de quintessens van Romeins historisch werk van de laatste tijd — en zij geeft die niet zonder vermengd te zijn met het persoonlijk beleven van de schrijver.

Zo leidt ze zowel het biografisch getinte eerste nummer van deze beide afleveringen in als ook het meer historische en theoretische tweede nummer. Biografisch en theoretisch — men zou het onderscheid ook

anders kunnen treffen, namelijk door te spreken van het terugzien, op werk en leven, en dat wel voornamelijk door tijdgenoten en medewerkers in het eerste gedeelte terwijl in het tweede deel meest een jongeren-generatie aan het woord is. Het is de generatie, waartoe ook zij behoren, die door zijn hand gevormd werden, bij wie hij school gemaakt heeft al formeerde hij hen niet tot een school. En al is het ongetwijfeld juist, dat de occupatie met de historische beeldvorming en de daarmee verbonden objectiviteitsvraag het woord „school" op de lippen brengt — te divers, te critisch doorwerkend soms ook, zijn de schrijvers van na zijn tijd om onder één hoek alleen bekeken te worden, de hoek van de meester zelf. Wat zou hij, die zijn eerste bundel het motto van Pirenne meegaf: „l'essentiel est de faire réfléchir" anders gewenst hebben?

Dialectiek, potentiëring, wisselend beeld en polyinterpretabiliteit, wat zijn zij anders dan denkwijzen omtrent die menselijke veelheid en veelduidigheid, die „slechts" twee dingen behoeft om zich te doen gelden: vrijheid en critische drang naar verbetering?

Wat zijn zij anders dan delen van een wetenschappelijk apparaat, dat zijn waarde en zijn levensspanning ontleent aan een meta-historische, doch slechts uit de historie te kennen zin? En wat is die zin anders dan de ondergrond voor het strijdbare en humanistische socialisme, dat Romein in zich om- en uitgedragen heeft, ook daar, juist daar waar hij uit naam van objectiviteit het objectivisme keren wilde?

Veel conclusies kan men uit zijn werk trekken — en die zijn niet eensluidend. Opvallend is het echter te bemerken, dat in veel van de navolgende bijdragen de elementen van spanning, van zin, van objectiviteit en dus saamgevat van geestelijke worsteling naar voren komen. Zij verklaren het wisselend beeld, dat Romein heeft opgeroepen: dat van de verguisde én dat van de inspirator, die zich zo heel bewust wist te staan op dat hypothetische punt, dat wij als „heden" kennen en dat ligt ingebed tussen verleden en toekomst.

Jan Romein

DUUR EN VERANDERING IN DE GESCHIEDENIS

Het probleem van de „omslag"

I

Als kind kwam ik veel in de Rotterdamse Diergaarde en in die Diergaarde het meest in de kas voor tropische planten. Daar was het niet zozeer de flora die mij aantrok — hoe indrukwekkend de reuzebladen van de Victoria Regia ook waren — als wel een even simpel als vernuftig mechaniekje, bedoeld om het water van de grote vijver in voortdurende beweging te houden. Het bestond uit twee aan elkaar geklonken bakjes die een meter boven het watervlak op een draaibare as gemonteerd waren. Boven een dier bakjes bevond zich een kraantje waaruit geregeld een dun straaltje water liep. Was het bakje onder het kraantje volgelopen, dan kiepte het door zijn eigen zwaarte om, met gevolg dat nu het andere bakje onder de kraan kwam, op zijn beurt begon vol te lopen, te zijner tijd omkiepte naar de andere kant waardoor het eerste bakje weer aan de beurt was en zo *ad infinitum.*

Ik kon daar urenlang, in de vochtige warmte van 85° F op de stenen rand van het bassin gezeten, naar kijken. Destijds naar de reden van die bekoring gevraagd, zou ik er geen antwoord op hebben geweten. Nu, mijn latere leven overziend, vraag ik mij wel eens af of het niet het *dialektisch* karakter van dat instrumentarium geweest is dat mij zo boeide. Het ging hier immers om: door vol te lopen bewerkten de bakjes dat zij straks leeg zouden zijn, terwijl zij met leeg te zijn zich wederom de voorwaarde schiepen vol te worden, of algemeen gezegd: ik leerde hier — nog onbewust — dat een beweging in een bepaalde

richting zelf een beweging in tegengestelde richting voorbereidde en — op een bepaald nochtans steeds weer verrassend moment — uitvoerde ook.

Dialektische verschijnselen zijn mij steeds blijven boeien en dat te meer naarmate ik er meer van overtuigd raakte dat dialektiek niet slechts een denkmethode is, los van de werkelijkheid, maar dat de werkelijkheid zelf zo gestructureerd is — zoals de toepassing in het toestel van de Diergaarde eigenlijk reeds had bewezen. Steeds meer ben ik overtuigd geraakt dat niet het *of-of*, maar het *en-en* het meest met de werkelijkheid zelf overeenkomt en dat iets daarom zeer wel *a* kan zijn en nochtans potentieel *-a* in zich kan bevatten. Ook het omslaan van kwantiteit in kwaliteit is een reëel proces gebleken: water dat te kook staat wordt geleidelijk warmer, tot het moment waarop het — ineens — kookt, of water wordt, als het vriest, geleidelijk kouder tot het — ineens — ijs wordt, enz.

Toen de leiding van deze conferentie mij dan ook de eer aandeed, mij te vragen de sluitrede te houden over het werk waaraan ik bezig ben, had ik niet lang bedenktijd nodig om te weten waarover ik spreken zou. Dat zou moeten zijn over het historiologisch probleem waarmee ik onder dat werk dagelijks geconfronteerd word, tegelijk het kernprobleem der cultuurgeschiedenis: namelijk de wijze waarop het denken van een bepaalde tijd „omslaat" in dat van de daaropvolgende tijd. Dat is, in bredere zetting, het probleem van continuïteit en verandering in de geschiedenis.

Doch eerst iets over dat werk dat mij sinds '46 in toenemende mate in beslag genomen heeft, al was het alleen ter verklaring van het feit dat de voorbeelden van 'omslag' die ik straks zal noemen voor het merendeel aan de laatste eeuwwisseling ontleend zijn. Het boek wil namelijk een beeld geven zowel van de toestanden waarin de europese mens van ca. 1900 verkeert, als van de veranderingen die zich tijdens de jaren 1889 tot aan de eerste wereldoorlog daarin hebben voorgedaan, toestanden en veranderingen die

in hun wisselwerking oude waarden, vormen en gedachten lieten afsterven en nieuwe deden ontstaan. Het belang juist van deze overgang is sinds enige tijd door velen erkend. In zijn oppervlakkiger facetten — mode, meubilair, kleinkunst, vermaaksvormen — is het thema zelfs enigszins in de mode geraakt; in zijn meer verborgen aspecten blijkt dit breukvlak tussen twee eeuwen er steeds meer een tussen twee tijdvakken te zijn. Dat wordt onmiddellijk duidelijk wanneer men bedenkt dat Europa in deze jaren nog de onbetwiste hegemonie over de rest van de wereld bezat en binnen Europa de onbeperkte heerschappij der bourgeoisie er nog een voor altijd leek, niet langer ernstig bedreigd als zij was door de adel „boven" haar en nog niet door de arbeidersklasse „beneden" haar; doch niettemin deze fundamenten reeds onderspoeld gingen raken, het eerste door de vloedgolf van Amerika en Japan, het tweede door die van het socialisme dat in die jaren een wereldbeweging werd. En 'onder' of 'achter' deze politiek-economisch-sociale aardverschuivingen een moeilijker vatbaar, maar misschien nog essentiëler proces: de gedeeltelijke desintegratie van het „moderne" cartesiaans-newtoniaanse wereldbeeld en de gedeeltelijke reïntegratie tot het modernste, zoals wij het nu kennen en dat pas een naam zal krijgen als *weer* een nieuw zich zal aankondigen.

Talcott Parsons, de socioloog van Harvard, heeft doelend op deze periode en op nog maar een gedeelte dier verandering in mens-, maatschappij- en wereldbeschouwing van een 'revolutie' gesproken. „A revolution of such a magnitude in the prevailing empirical interpretations of human society is hardly to be found occurring within the short space of a generation, unless one goes back to about the sixteenth century". [1] Waarbij men zich nog kan afvragen of die laatste restrictie wel nodig was geweest: we zullen er niet over twisten hoe lang het vergelijkbare proces van de Renaissance geduurd heeft, maar toch eerder tweehonderdvijftig dan vijfentwintig jaar. Parsons eindigt de betreffende passage met de voor de hand liggende vraag: „What is to account for it?"

Voor de hand liggende, maar moeilijk te beantwoorden vraag. Men kan wel zeggen, dat alles geprobeerd is om een term te vinden die althans de essentie van deze omslag in denken en doen zou weergeven. De tijd zelf heeft van „fin de siècle" gesproken; toen en later zijn een hele reeks van begrippen ingevoerd om het destijds nieuwe te karakteriseren: neo-romanticisme, neo-symbolisme, neo-mysticisme, neo-renaissance, en *nog* meer *anti*-termen: anti-materialisme, anti-mechanisme, anti-naturalisme, anti-intellectualisme, anti-rationalisme en tenslotte: anti-positivisme. Het bezwaar van al deze termen is echter dat men met enig vernuft steeds weer vinden kan dat de gekozen karateristiek gedeeltelijk, ik zou nog liever willen zeggen: onder een bepaalde belichting juist, maar onder een andere onjuist is. In de bewijsvoering daarvan wil ik mij beperken tot wat misschien nog wel de meest omvattende en daarom meest toepasbare van die termen is: de „omslag" als *verzet tegen het positivisme*. H. Stuart Hughes heeft een van de hoofdstukken zo genoemd van een boek dat een antwoord op Parsons' vraag tracht te geven. [2] Het begrip „positivisme" is echter allerminst monointerpretabel. De kern ervan is weliswaar steeds eerbied voor de natuurwetenschappen. Maar er is een hele scala van enerzijds de positivist die, bescheiden, meent dat al het niet tel- en meetbare buiten de wetenschap valt en hij zich daarmee op een wetenschappelijke wijze dus niet kan bezighouden en anderzijds die positivist die aan zijn verering door het wetmatige in het natuurgebied de pretentie ontleent ook voor andere gebieden wetten op te kunnen stellen met behulp waarvan, als de data volledig genoeg en de formulering exact genoeg zijn, zelfs de toekomst te kennen zou wezen. Daarbij komt nog dat in het laatste kwart van de 19e eeuw het darwinisme onvervreemdbaar deel van de positivistische inventaris geworden was en dit leidde op zijn beurt tot een overwaardering van erfelijkheid en milieu-invloeden. Daardoor kwam in de praktijk de noodlotsgedachte in de plaats van de oorspronkelijke idee van het positivisme: dat met behulp van de rede de menselijke aangelegenheden

redelijkerwijs te regelen moesten zijn. Wij denken hierbij bij voorbeeld aan de drama's van de jonge Gerhard Hauptmann.

Dit is Hughes niet ontgaan. Integendeel. Door de uitspraak van Parsons aan te halen dat „the ultimate irony of positivism was that what had started as an ultra-intellectualist doctrine became in effect a philosophy of radical anti-intellectualism" [3] toont hij dat. Maar dit simpel op z'n kop zetten doet allerminst recht aan de ingewikkelde werkelijkheid. Er zijn een aantal positivisten, die beslist geen anti-intellectualisten zijn en *toch* willens-nillens reeds de 20e eeuw en niet meer de 19e vertegenwoordigen. De beroemdste is Freud wiens ontdekking van het onbewuste niet alleen een positieve, maar bepaaldelijk ook een positivistische prestatie is. Ik denk voorts aan die franse dramaturg, Eugène Brieux, van Antoine's avant-garde theater, die een satire op de erfelijkheidsmanie schreef, of aan die criminologen die, omgekeerd, de invloed van het sociale milieu ernstig nemend, tot de overtuiging kwamen dat elke misdaad tot op zekere hoogte verontschuldigbaar was en voor wie het recht tot straffen dan ook problematisch werd. Zijn die positivisten of niet? Onmogelijk die vraag te beantwoorden. En dan spreek ik nog niet eens van hen die onbewust, als Emile Durkheim, of bewust als Ernst Mach, Hans Vaihinger, Henri Poincaré of Max Weber een positie zochten ergens tussen positivisme en idealisme in. En, niet wetend dus wat het positivisme nu in feite geworden was, kennen we ook zijn *anti* niet.

Wat ik gezegd heb, is geen pleidooi om de term positivisme of ook de andere uit ons vocabularium te schrappen: ze zijn bij geen beschrijving te missen. Maar ik hoop wel duidelijk gemaakt te hebben hoe het gekomen is dat tijdens die studie bij mij het verlangen gerijpt is, een laag dieper te graven, een fundamenteel proces te betrappen en het mechanisme zelf van die omslagen te onderzoeken.

II

In het tweede gedeelte van deze voordracht wil ik u daarom het verschijnsel „omslag" in zijn historische concreetheid tonen. Als ik dat goed deed, zou dat zijn in de schier oneindige verscheidenheid, die het met alle concreet-historische verschijnselen deelt. Mijn materiaal is echter inzoverre eenzijdig dat het bijna uitsluitend aan de beide decennia ter weerszijde van 1900 ontleend is, maar ik meen genoeg van het verschijnsel in andere perioden te hebben waargenomen om te mogen vermoeden dat de ene periode in dit opzicht niet principieel van de andere verschilt, mits we binnen de geschiedenis van de westerse geest blijven.

Terwille van de meerdere overzichtelijkheid heb ik de voorbeelden van dit mechanisme van historische verandering in een aantal soorten gerangschikt en die soorten geordend in een reeks die opklimt van bewuste, soms zelfs grove en onhandige pogingen tot verandering naar de steeds subtielere die nauwelijks of zelfs niet meer bewust zijn nagestreefd. Dat wil dan tevens zeggen van gemakkelijk herkenbare tot die welke alleen het geoefend oog van de dialecticus en specialist nog als kiemen van verandering kan onderkennen.

Van die eerste plompe soort is een goed voorbeeld de onberedeneerde en ook niet te beredeneren samenbundeling van zo onverzoenbare geestelijke structuren als freudianisme en religie die vooral in de Verenigde Staten en vogue is. [4] Het motief is dan dat beide immers het redden van zielen beogen. In feite is het het banale antwoord op een situatie die noch de voordelen van een bepaalde psychiatrische behandeling wil prijsgeven noch afstand doen van het getuigschrift van anticommunisme dat een van de voornaamste sociale functies van de godsdienst geworden is.

In wezen eender, maar minder grof was indertijd de poging van de duitse bioloog en wijsgeer Hans Driesch tot synthese tussen het mechanistisch wereldbeeld van de tweede helft der 19e eeuw en het op het einde daarvan opkomend vitalisme. Driesch behield

eigenlijk de machine-voorstelling die z.i. echter absurd was zonder machinist — zoals de „natuurlijke godsdienst" van de 18e eeuw dat ook al gezegd had trouwens — en noemde die machinist het vitalisme. Deze verandering is vervolgens verfijnd door de 'Gestalt'-theoretici die van de ten opzichte van de machine trascendente machinist een in het organisme immanente wetmatigheid hebben gemaakt. [5]

We mogen onze beschouwingen over het synthetische soort „omslag" besluiten met het misschien belangrijkste en meest invloedrijke voorbeeld van vernieuwing: de synthese tussen aristotelisme en platonisme die de nederlandse kenner van de wetenschapsgeschiedenis, Dijksterhuis, bij het ontstaan van het moderne wereldbeeld van Copernicus tot Newton als werkzaam heeft waargenomen. [6]

Een tweede soort „omslag" neemt de vorm van kritiek aan en wel dan wanneer deze laatste zo insnijdend en aanhoudend is, dat zij tot een herwaardering van het bekritiseerde *moet* leiden, wanneer die kritiek inderdaad, om Oscar Wilde te citeren, „more creative" dan „creation" is. Het karakter van deze kritiek maakt dat de verhouding tussen duur en verandering zelf er door wordt aangetast. De bedoeling van de kritiek — de verandering — is n.l. geen correctie op — maar wel degelijk vernietiging van het becritiseerde — de duur. Deze kritiek kan en zal ook vaak de bizonderheid vertonen dat zij, van de nieuwlichters overgenomen, door de behouders in dienst gesteld wordt van het behoud: een bekende figuur in de strijd der geesten.

Een schoolvoorbeeld van dit laatste zou de Leidse professor medicinae Heurnius in het midden van de 17e eeuw zijn. Men vertelt van hem dat hij, overtuigd dat de griekse medicus Galenus gelijk *moest* hebben met zijn veronderstelling dat er een verbinding tussen de beide hartkamers bestond, er geen been in zag op zijn anatomiecollege een hart te demonstreren, de verfoeide modernen daarin volgend, een hart, dat echter Galenus' gelijk bewees, maar alleen omdat Heurnius van te voren de scheidswand doorgeprikt had!

Van de 'omslag' door kritiek geeft de Bijbelkritiek

het beste voorbeeld. Hoe groot immers de continuïteit in de verering van de Bijbel in de westerse cultuurkring ook moge wezen — zo groot dat de hele Bijbelkritiek in onze eeuw weer onder de tafel geraakt lijkt — het karakter van het letterlijke, door God Geopenbaarde Woord heeft de kritiek haar niettemin blijvend ontnomen. En wat het gebruik van het wapen dier kritiek door het behoud betreft, daarvan blijft de franse Oratoriaan Richard Simon en zijn „Histoire critique du Vieux Testament" uit 1678 het illustere voorbeeld: door het aanvaarden dier kritiek wilde hij nl. bewijzen dat het protestantse vertrouwen op Gods Woord alleen geen deugdelijk fundament was; het moest gesteund worden door het overeenstemmend getuigenis der kerkelijke traditie. [7]

Een derde soort „omslag", subtieler en, soms, onbewuster ook al dan synthese en kritiek is wat men de „aanvulling" of „aanpassing" ener theorie aan gewijzigde omstandigheden of bevindingen zou kunnen noemen. Een drietal voorbeelden daarvan levert de geschiedenis van het marxisme omstreeks de eeuwwisseling. Van de orthodoxe leer, zoals zij destijds laat ons zeggen door Kautsky werd beleden, week Plechanow af door zijn in '98 voor het eerst gepubliceerde essay „De rol van het individu in de geschiedenis". [8] Plechanow zelf bedoelde zijn aanvulling uitdrukkelijk als verdediging van het ware marxisme, maar het is toch wel geen toeval dat hij geen enkel van zijn argumenten aan Marx of Engels zelf ontleende: ofschoon de Meesters zijn mening vermoedelijk niet weersproken zouden hebben, is de rol van het individu in hun geschiedbeschouwing — in tegenstelling tot die van *de* mensen in het algemeen — toch op zijn best latent aanwezig.

Richtte Plechanow's betoog zich vooral tegen de narodniki die in zijn tijd in Rusland de felste concurrenten der marxisten waren, bij Bernstein is zijn 'aanpassing' nog duidelijker een reactie op de kiesrechtsuccessen van de sociaaldemocratie in Duitsland. Pleitend voor omzetting van de revolutionaire beweging in een hervormingspartij, wees hij in 1899 de weg

van het revisionisme en reformisme, die het westerse socialisme met groter of geringer aarzeling en vroeger of later overal gegaan is. [9] Al of niet in aansluiting aan Bernstein is er de introductie binnen het marxisme van het neo-kantianisme van destijds.

Van wereldhistorisch standpunt bezien, is het belangrijkste voorbeeld Lenin. Ook deze, net als en meer nog dan Plechanow wilde niet anders dan het marxisme leren zoals hij meende dat Marx het geleerd had. Maar dat neemt niet weg dat hij in zijn geschrift „Wat te doen?" van 1902 op grond van de bizondere positie van het Russische proletariaat in de verwachte burgerlijke revolutie de „leninistische" theorie opstelde van de partij als bewuste voorhoede van de arbeiders- en boerenmassa's en van haar kern als een vereniging van beroepsrevolutionairen, een opvatting, die de Meesters mogelijk evenmin weersproken zouden hebben als die van Plechanow, maar die toch naar de letter althans in hun geschriften niet is te vinden. [10]

Een vierde soort „omslag" zou ik die der „vergissing" willen noemen, subtieler alweer en onbewuster dan synthese, kritiek en aanvulling. Het boeiendste voorbeeld daarvan is wellicht dat van de beroemde Nederlandse natuurkundige Lorentz. Deze had altijd aangenomen dat de veronderstelde wereldether een stilstaand medium was dat door de daarin bewegende lichamen heendringt, maar zonder zelf door hen te worden meegesleept. Toen in de jaren '80 de proeven van Michelson en Morley bewezen, dat er beweging van de aarde ten opzichte van de ether bestond — deze dus zelf ook bewegen zou, meende Lorentz en tegelijkertijd maar onafhankelijk van hem Fitzgerald, dat de onverwachte uitkomst van die proeven verklaard moest worden uit een contractie van de meetinstrumenten in de richting der beweging van de aarde tengevolge van de stilstaande ether. Dit is duidelijk een vergissing gebleken, want men heeft de hele ethertheorie laten schieten, maar niettemin zijn Lorentz en Fitzgerald door deze vergissing die bedoelde de klassieke voorstelling te „redden", de voorlopers geworden van de relativiteitstheorie en daarmee de weg-

bereiders van een der grootste veranderingen die de continue ontwikkeling der natuurwetenschap kent: de gedeeltelijke vervanging van de klassieke natuurkunde door de zogenaamde „moderne".

Een tweede voorbeeld moge doen zien hoe breed de scala der verandering wekkende „vergissingen" is. Want het ligt niet alleen op een geheel ander gebied, maar is ook van geheel andere aard: beide voorbeelden hebben inderdaad niets anders dan het begrip „vergissing" gemeen. Wij denken aan het naturalisme in roman en drama. Het naturalisme pretendeerde gedetacheerd, van buiten af, als het ware wetenschappelijk, de waargenomen verschijnselen te beschrijven zoals zij waren. Naar we nu weten, is het een vergissing te menen dat de waarnemer zichzelf uit zijn waarneming kan wegcijferen. Dat gold en geldt in bizondere mate wanneer het om mensen ging en dat was hier uiteraard bijna steeds het geval. Dit leidde van zelf tot psychologische waarneming die zelf niet anders dan introspectief kan zijn, ook al gedroeg de wetenschap der psychologie zich destijds ook nog zo exact. Maar hiermee was, bij „vergissing", het hele uitgangspunt verschoven: de literatuur werkte niet meer van buitenaf, maar van binnen uit: het psychologisme had ongewild en ongeweten het naturalisme verdrongen. [11] Dit proces was zo onweerstaanbaar dat we bijv. bij de duitse dichter Arno Holz curieuzerwijs en eigenlijk zonder breuk een extreem naturalisme zelfs in evident expressionisme zien omslaan. De schilderkunst geeft een dergelijke wending van „buiten" naar „binnen" te zien. De impressionisten wanen slechts de werkelijkheid af te beelden. Maar bij Cézanne, van Gogh en Gauguin is er, bijna zonder overgang het andere, dat wat Cézanne heeft uitgedrukt toen hij zei: „Schilderkunst is een zaak waarbij de inhoud slechts bestaat uit wat onze ogen denken." In het werk van de filosoof-natuurkundige Ernst Mach vinden we tenslotte weer hetzelfde: omslag binnen het positivisme van objectivisme naar psychologisme. „Analyse der Empfindungen" heette niet toevallig een van zijn boeken.

De mogelijkheid tot classificatie van de „omslag"-typen is hiermee niet uitgeput. Maar ik wil er nog slechts twee noemen. Er is de „omslag" die het gevolg blijkt van niets anders dan verhoogde aandacht al heeft die verhoging dan uiteraard weer zijn oorzaken. Schoeck heeft op dit type gewezen toen hij opmerkte dat in de loop van de 19e eeuw de godsdienst reeds van zovele zijden bestudeerd was, dat dit zich op het einde dier eeuw als vanzelf tot het begrip „godsdienstsociologie" verdichtte dat tevoren niet bestond. [12] Zo iets als de kristallisering ener oververzadigde oplossing.

De zesde soort tenslotte — de laatste die ik met name wil noemen — is de „nauwkeurigheidsomslag". Dit type heb ik ontdekt tijdens de studie van het openingscollege uit 1906 van de franse linguïst A. Meillet, die toen zei dat *een* graad precisie *meer* in het vaststellen van de feiten alle reeds verkregen oplossingen onzeker maakt en die onzekerheid nieuwe problemen schept. [13]

Zie ik wel, dan blijft ons hierna nog slechts *een* groep — die der beroemde „diversen" die aan geen rechtschapen indeling ontbreekt. Zij omvat die schijnbaar onopvallende „omslagen" die zich door „accentverschuivingen" kenmerken. Dat wil niet zeggen dat bij de vorige groepen de „accentverschuiving" ontbreekt, maar zij lijkt daar eerder gevolg; hier is binnen het „omslag"-mechanisme geen andere oorzaak te onderkennen dan die accentverschuiving zelf. Wie tot dusver het geduld heeft opgebracht, mij te volgen, zou ik willen vragen nog even vol te houden. Ik behoef nog slechts aan te tonen dat bij de „accentverschuivingsomslag" nog twee groepen te onderscheiden vallen, die ik het kortst met twee voorbeelden verduidelijken kan. De ene zien we bijv. bij Barrès. Bij zijn bekering van decadent tot rabiaat nationalist zoals die tot uiting kwam in zijn „Appel au soldat" van 1900 verandert inderdaad het accent, het wezen blijft: een leven dat nu zo goed als voorheen langs de afgrond wil lopen. De tweede ondergroep is die waarop o.a. Bergson heeft gewezen toen hij zei dat ook een nieuwe

gedachte gedwongen wordt zich in de oude ideeën te uiten waarop zij stuit en die zij op z'n best kan meeslepen in haar beweging.

Dit gezegd, kan ik dit tweede deel van mijn voordracht besluiten met de noodzakelijk aan te voeren algemene overweging dat mijn studie mij geleerd heeft dat het bij alle „omslagen" zonder uitzondering gaat om een verschuiving van waarden die tenslotte de criteria zijn van ons denken en doen.

III

Belangrijker dan deze indeling in soorten van „omslagen", is de poging een formule te zoeken die die verscheidenheid niet forceert, maar nochtans de eenheid in de verscheidenheid vindt en ze dus alle omvat. De indeling immers kan toch nooit garanderen dat zij de casuïstiek uitput — het is de ervaring ook van hem of haar die zich met het kleinste stuk geschiedenis bezighoudt dat nooit *alle* materiaal zich laat verzamelen of met andere woorden, zoals ik het jaren geleden eens uitgedrukt heb, dat de geschiedenis een vak zonder bodem is. De formule daarentegen, mits omzichtig en ruim genoeg, kan helpen het mechanisme van nieuwe „omslagen" te ontdekken en oude te analyseren.

De kern van het „omslag"-probleem en dus dat wat de formule in de eerste plaats tot uitdrukking moet brengen, is de dialektische twee-eenheid van de schijnbaar absolute en volstrekt onverzoenlijke tegengestelden: duur en verandering. We moeten leren begrijpen dat noch de opvatting dat het geschiedproces verloopt ergens tussen duur en verandering in, noch die dat we bij het historisch gebeuren alternerend nu eens met duur dan weer met verandering te maken hebben, ons ook maar *een* stap nader bij het werkelijk geschiedkundig verloop brengt.

Neen: we moeten tot de conclusie komen en daarvan ook uitgaan, dat duur en verandering om te beginnen geen absolute, maar relatieve tegenstellingen

zijn en vervolgens dat zij op elkander zijn aangewezen als licht en schaduw: geen duur is denkbaar zonder verandering, geen verandering mogelijk zonder duur. Dit lijkt moeilijker dan het is. Wat er zou wezen, wanneer er alleen maar „duur" dan wel alleen maar „verandering" zou zijn, is moeilijker voorstelbaar, maar *zeker* niet wat wij „geschiedenis" noemen. Immers zou er alleen maar „duur" zijn, dan zou alles steeds hetzelfde blijven zoals de mammoet die in 1797 in het ijs van Siberië ontdekt werd en er net zo lag als hij er duizenden jaren geleden neergevallen was. En indien er alleen maar verandering zou zijn dan zou er steeds iets gloednieuws ontstaan zonder enig verband met het voorafgaande.

Het tweede punt waar de formule rekenschap van moet geven is dat, naar onze voorbeelden leerden, de „omslag" nimmer de vorm heeft van een *A* die „zonder omslag" in een *B* verandert met de betekenis van *-A*. Daarvoor schijnt in hoofdzaak een psychologische reden te bestaan. Zelfs de koenste en meest revolutionaire denker immers moet werken in een gegeven complex van denkbeelden en situaties waar hij zich maar gedeeltelijk aan onttrekken kan: het volstrekt nieuwe is onvoorstelbaar. Ook Lenin wilde niet iets nieuws. Hij wilde de oude gedachte die minstens sinds de laat-middeleeuwse ketterijen, de wederdopers en de levellers vaag bestond en in de 19e eeuw concreter was geworden: de sociale revolutie, verwerkelijken. Ook Einstein, even gedurfd als Lenin, gaat toch nog altijd uit van de zogenaamde model-fysica, d.w.z. die natuurkunde die, zoals de klassieke, door „modellen" was weer te geven, welke de werkelijkheid weliswaar bewust vereenvoudigde, maar nochtans pretendeerden voor te stellen: dat „model" wilde Einstein verbeteren; verder ging zijn pretentie niet: wel zijn resultaat, maar dat is een volgend hoofdstuk.

Zo is dus de verandering, veroorzaakt door een combinatie van een nieuwe situatie en de originaliteit van een mens, nochtans steeds gebed in de duur. En zo is, omgekeerd, de duur gebed in de verandering,

doordat de aanhangers van het oude gedwongen zijn de nieuwe methode te gebruiken die bij de nieuwe denkwijze behoort hetzij ter verdediging van hun oude zaak of ter bestrijding van de nieuwe.

Dit alles levert, in een formule gebracht die — laat het met nadruk gezegd zijn — geen andere pretentie heeft dan korter dan woorden te zijn, het volgende op:

$$A > Ab > Ba > B$$

A is hier een gegeven in gedachtevorm uitgedrukte waarde op een gegeven datum, terwijl *b* een toegevoegde waarde is, toegevoegd bij *A* omdat *A* in een veranderende omgeving kwam te functioneren; *b* geeft een ander accent aan *A*. In de loop van het proces van doorgaande verandering wordt wat aanvankelijk slechts een ander accent was *(b)* de hoofdwaarde *B*, terwijl de vroegere hoofdwaarde *A* bijkomstig wordt *(a)*. Op het laatst kan *B* de waarde krijgen van *-A*, maar hoewel vaak is dat niet per se zo. Wel houdt *B* steeds *A*, schoon opgeheven, in zich vervat.

Als resultaat van jarenlange en intensieve bemoeienis met dit probleem, is de aanbieding van *een* formule — die dan altijd voor een vak als geschiedenis velen van twijfelachtige waarde zal dunken — mager genoeg, lijkt het, als inhoud van dit derde en laatste gedeelte dezer voordracht. Maar er is nu eenmaal geen koninklijke weg naar de wetenschap, heeft Marx eens verzucht, toen soortgelijke twijfel hem beving. Waar hij dat gezegd heeft, weet ik, eerlijk gezegd, niet en ik heb er ook niet meer naar gezocht. Een Marx-citaat is, zoals de deskundige hoorder weet, nooit terug te vinden. *Als* het namelijk al ergens in een van die vele tientallen delen staat, dan is het toch nooit duidelijk *waar* men het in een van de vele tientallen edities moet zoeken.

Doch in ernst: ook al weet ik nu al, eens, met Buckle dit keer, te zullen verzuchten dat het onmogelijk was „to make the execution fully equal to the conception", indien deze formule in het gebruik houdbaar zou blijken, zou het zoeken ernaar toch geen

vergeefse moeite geweest zijn. We zouden dan de *wijze* waarop de dialektische beweging der geschiedenis zich voltrekt dichter benaderd hebben en iets als een historische evolutieleer of althans een deel daarvan hebben opgesteld. De historische evolutie zou zich dan in een praktisch oneindige reeks van deze mikro-processen voltrekken. Een deel dier mikro-processen veroorzaken en besturen dan a.h.w. in onderlinge samenhang de makro-processen die ook weer in onderlinge samenhang het grote historische drama vorm en inhoud geven en waarmee de historicus zich in de regel bezighoudt. De moderne biologie en natuurkunde kennen inwerking van de mikro- op de makro-processen [14] en al is dat uiteraard geen bewijs voor de juistheid van onze opvatting, het behoeft toch alvast geen bevreemding te wekken dat zij ook in de geschiedenis zouden voorkomen. Zo stellen wij ons die, om bij de laatste eeuwwisseling te blijven, voor als de resultanten van een practisch wel eindeloze maar nochtans beschrijfbare reeks van die mikro-processen in de hoofden en harten der mensen: de omzetting, om concreet te zijn, van de oude heersvormen in die van het moderne imperialisme; de verandering van het klassieke kapitalisme in dat van bank en monopolie; de grote aardverschuiving waarbij voor het eerst de massa, deel der naties geworden, actief in het gebeuren ingrijpt.

We zijn hier wel ver van de „Sternstunden der Menschheit" waarvan Stefan Zweig indertijd droomde. Voor hem — en vele vele anderen — was de slag bij Waterloo b.v. zo'n door het noodlot gewilde beslissende wending. Maar deze slag beëindigde niets dat niet reeds beëindigd was en er begon niets dat niet reeds begonnen was: de heerschappij van de engelse bourgeoisie in de wereld en die van de franse bourgeoisie in Frankrijk, verschijnselen zonder twijfel van wereldhistorisch belang maar op geen enkele wijze veroorzaakt of zelfs maar bezegeld anders dan symbolisch door de gebeurtenissen van die 18de juni 1815. Onbewust of misschien zelfs wel bewust heeft het genie van Stendhal dit beseft als hij de befaamde slag

beschrijft in de verre, vage en verwarde waarnemingen, gewaarwordingen en indrukken van de jonge Fabrice del Dongo, de held uit 'La Chartreuse de Parme'.

Er *zijn* wel „Sternstunden der Menschheit", evenveel als er sterren in het heelal zijn, maar die moet men, meen ik, zoeken in de oneindige hoeveelheid van die kleine „omslag"-processen die uiteindelijk verantwoordelijk zijn evenzeer voor de geestelijke als voor de materiële veranderingen in de geschiedenis die haar duur zowel mogelijk maken als waarborgen.

Deze voordracht wil zelf zo'n omslag zijn. Niet in die zin dat zij er voor pleit bij de beoefening der geschiedenis de analyse naar de tweede plaats te dringen en het specialisme ongedaan te maken. Zij is immers zelf analytisch en specialistisch. Maar wel in die zin dat zij pleit voor een accentverschuiving: zij wil de analyse en het specialisme niet meer, als voorheen, om zichzelfs wille of in het geloof dat met hun hulp de problemen der geschiedenis kunnen worden opgelost. Maar zij wil beide doelbewust in dienst gesteld zien van concrete synthetische en integrale vraagstukken om langs die weg de achterstand in te halen die de wetenschap der geschiedenis naar 's sprekers mening op dit gebied heeft. Zij wil het program uitvoeren, in mijn inaugurele oratie van '39 opgesteld. [15] Niet meer. Niet minder.

Aan het einde van deze opdracht gekomen, word ik weer de jongen op de rand van de vijver in de tropische serre. Ik zie weer de bakjes, ik voel weer in tegelijk vreugdevolle en angstige spanning het moment naderen waarop het bovenste plotseling het onderste en het onderste het bovenste zal worden en ik hoor weer de plons die het zich leegstortende bakje in het water maakt. Symbool voor mij, nu niet alleen meer van het plotselinge en onverwachte ener dialektische verkering-in-zijn-tegendeel, maar symbool nu ook van verandering die duurt en van duur die verandert; symbool in *een* woord van de geschiedenis.

april/mei 1962

1 Talcott Parsons, **The structure of social action,** tweede ed. Glencoe, Ill. 1949, blz. 5.

2 H. Stuart Hughes, **Consciousness and society.** The reorientation of European social thought 1890 – 1930. New York 1958, tweede hst.: **The decade of the 1890's: The revolt against positivism.**

3 H. Stuart Hughes, **a.w.,** blz. 39.

4 S. Blanton and A. Gordon, **Now or never.** Prentice Hall. Englewood Cliffs. Ned. vert. **Nu of nooit. Mogelijkheden van de middelbare leeftijd.** Spectrum, Utrecht 1961, is een goed specimen van dit genre.

5 K. von Neergaard, **Die Aufgabe des 20. Jahrhunderts. Die Bedeutung des biologischen Weltbildes für das Verständnis der grossen Fragen unserer Zeit in Wissenschaft, Ethik, Religion und Gesellschaftsstruktur.** Erlenbach-Zürich 1940, blz. 92.

6 E. J. Dijksterhuis, **Het wereldbeeld vernieuwd. Van Copernicus tot Newton** in **Gastmaal der eeuwen. Taferelen uit de cultuurgeschiedenis van Europa,** Arnhem 1951.

7 E. Cassirer, **Philosophie der Aufklärung,** 1932, blz. 246-47.

8 G. V. Plekhanow, **The role of the individual in history,** London 1940.

9 Ed. Bernstein, **Die Voraussetzungen des Sozialismus und die Aufgaben der Sozialdemokratie,** 1899.

10 D. S. Mirsky, **Lenin** in **Makers of the Modern Age,** ed. by O. Burdett, London 1931, blz. 197.

11 H. Bahr, **Die Krisis des Naturalismus** en **Die Ueberwindung des Naturalismus.** Zweite Reihe von 'Zur Kritik der Moderne', Dresden und Leipzig, 1891, resp. blz. 65-72 en 152-58.

12 H. Schoeck, **Soziologie,** München 1952, blz. 255-56.

13 A. Meillet, **L'état actuel des études de linguistique générale** in **Linguistique historique et linguistique générale,** Parijs 1921.

14 Zie o.a. K. von Neergaard, **a.w.,** blz. 65.

15 **Het vergruisde beeld. Over het onderzoek naar de oorzaken van onze opstand,** Haarlem 1939. Herdrukt in **In opdracht van de tijd,** Amsterdam 1946, blz. 95.

Annie Romein-Verschoor

DE EEN EN DE ANDER

Onze eerste samenwerking kwam neer op een nederig hulpbetoon: pas verloofd corrigeerden we samen de proeven van de Jean Christophe-vertaling. Het was in die ruime kamer van het N.C.S.V.-huis op het Rapenburg in Leiden met zijn verrukkelijk evenwichtige afmetingen. In mijn herinnering was het er altijd koud — het waren de oorlogswinters van '17 en '18 — en we zaten er als bedouinen in tochtdekens gewikkeld.

Daarnaast bleef het voorlopig bij het elkaar overhoren van examenstof: melige, met speelse kanttekeningen versierde uittreksels van Blok en Kalff en die vorm van wederzijdse opvoeding van jonge mensen, die uit eindeloze dag-en-nacht-gesprekken bestaat, getweeën en met een kring van min of meer gelijkgezinde d.w.z. radicaal-socialistische en door de Russische revolutie geraakte vrienden.

De Tribune heb ik op het Rapenburg leren kennen en het is dan ook een fabeltje — al heb ik het wel eens gedrukt gezien — dat ik schuldig sta aan de bekering tot het communisme van de Ander. Ik neem deze benaming over van Beatrice Webb, die hem in „*Our Partnership*" terecht koos als tussenvorm van de te vertrouwelijke voornaam en andere vervreemdende aanduidingen. Het bekeren ligt mij niet — ik kan me op niet één proseliet beroemen — en hier was niets te bekeren. De marxistische overtuiging van de Ander was misschien niet principiëler dan de mijne, maar zeker beter in filosofisch-politiek-sociale lectuur gefundeerd.

Voor de redacteur van de Tribune met een uiterst beperkte „staf" was het geriefelijk een invaller met een beetje journalistiek flair achter de hand te hebben om de gaten te vullen en wat lucht te kloppen in de

zware kost, die toen gebruikelijk was in een blad voor de bewuste arbeider.

In 1924 zaten we samen de lange dagen van een paar weken in de bibliotheek van het British Museum materiaal uit te trekken voor de dissertatie: *Dostojewski in de Westerse critiek*, alleen onderbroken door een schamele lunch in de een of andere A.B.C. of Lyons. In Amsterdam terug werd de dissertatie geschreven in de nachtelijke uren, die de krant vrij liet, en ik tikte het manuscript van grote vellen papier met een blokje minuscuul schrift in het midden en een dikke krans van veranderingen, aanvullingen en noten er omheen.

Op het eind van de jaren twintig nam ik een bescheiden deel op me van de bewerking van *Harmsworths Ill. World History*. Maar in '33 kreeg onze samenwerking pas zijn eigenlijke karakter met het schrijven van *De Lage Landen*. Voor die tijd hadden we vrijwel altijd elkaars manuscripten doorgelezen voor er iets gedrukt werd en daarbij ervaren, dat wij bijna altijd langs dezelfde lijnen dachten, maar totaal verschillend schreven. Daarom stelden we elkaar zelden ingrijpende wijzigingen voor, want over de inhoud waren we het altijd eens, de stijlen lieten zich niet vermengen.

De *Lage Landen* was een uitgevers-opdracht, het was „populaire" geschiedschrijving, broodschrijverij, zo men wil. Maar het was niet om die boterham dat we een opdracht aannamen, die we 15 jaar eerder zonder aarzelen zouden hebben afgewezen, omdat we toen „internationaal" meenden te moeten denken en de vaderlandse geschiedenis — die we tussen twee haakjes maar oppervlakkig kenden en in een 19e eeuwse nationaal-retorische vorm gedoceerd kregen — zeer onbelangrijk vonden. Nu wij ons bewust waren geworden, hoe sterk wij in ons verleden wortelden, waren we niet alleen bereid die opdracht te aanvaarden, maar grepen we gretig de kans aan om aan te tonen dat het voor een paar „vaterlandslose Gesellen" mogelijk was zonder chauvinisme en op marxistische basis een leesbare en positieve vaderlandse geschiedenis te schrijven.

We hadden ons van te voren weinig in de practische uitvoerbaarheid van het plan noch in de zakelijke kant ervan verdiept. Tot ontsteltenis van de Ander betekende dat laatste, dat de uitgever, toen het boek al op de pers lag, weigerde ons beider namen op het titelblad te zetten, omdat het onder één naam was aangeboden en de boekhandel zich anders bekocht zou voelen. Dat de boekhandel ook zou kunnen vallen over een hybridisch boek met twee stijlen bleek achteraf een dwaze veronderstelling — ik weet zelfs niet van één recensent, die zich daaraan gestoten heeft. Er was trouwens ook geen bezwaar tegen de medewerking van enkele deskundigen voor bepaalde hoofdstukken. Het was niet moeilijk het eens te worden over de inhoud: die moest, tijdperksgewijs, in vieren gelaagd worden: politiek, economisch, sociaal en cultureel.

En toen nam ieder een hoofdstuk bij de kop, dat door voorkeur of kennis werd aangewezen en toog aan het werk. Ik kan me niet herinneren dat er ooit verschil van mening was over wie wat nam, wel dat we er met stijgend plezier aan werkten, toen we elkaars hoofdstukken lazen en de stukjes van de legkaart zo goed in elkaar bleken te passen. Voor de 2e druk van 19.. weigerde de Ander zijn medewerking, als het boek nu niet onder beide namen zou worden aangekondigd en de uitgever liet zijn bezwaren vallen.

De eerste uitgave was door zijn omvang een waagstuk geweest, dat het een geslaagd waagstuk was kon niet ontgaan aan Em. Querido. Dus vroeg hij ons of wij nu voor hem niet een Nederlandse cultuurgeschiedenis wilden schrijven. Wij meenden, dat de *Lage Landen* daar toch te veel van weg had om niet in doublures te vervallen en met wat heen en weer praten resulteerden Querido's uitgeversinstinct en onze voorkeur voor de biografie in een plan, dat op de *Erflaters* zou uitlopen. Er was voor ons bovendien juist als marxisten iets bijzonder aantrekkelijks in om het persoonlijk element en ja, aan zo iets als heldenverering, die toch van ouds één van de wezenlijkste elementen van de geschiedschrijving is geweest, meer ruimte te geven

dan de noodzakelijk beknopte vorm van *De Lage Landen* toeliet. Is het nog nodig hier de soms verheugde en soms ironische opmerkingen te weerleggen van hen die hier een afwijking van het marxisme in zagen, dat de tegenstander nu eenmaal graag doodverft als een soort chemie van economische elementen?

Nadat de Ander begin '42 drie maanden „Schützhäftling" in het Polizeiliches Durchgangslager Amersfoort was en het daarna nodig bleek zich tegen een herhaling daarvan te „schützen", leefden we tot Dolle Dinsdag op verschillende en wisselende adressen, maar meestal toch niet zo ver van elkaar of ik kon voor de voorbereiding van *Vaderland in de Verte* een beroep doen op de beter klassiek geschoolde Ander en weer zaten we tegenover elkaar hier of daar op een kamer met veel textiel om tegen de kou en verdiepten ons in de latijnse brieven van Hugo de Groot.

Na de oorlog hebben we geen gezamenlijk werk meer gepubliceerd. Maar in het begin van de jaren '50 kwam in de Unesco het ambitieuse plan naar voren een *„History of the scientific and cultural Development of Mankind"* te publiceren, waarin ernst gemaakt zou worden met het begrip „wereldgeschiedenis" en met dat van internationale samenwerking. We hebben veel overwogen en lang geaarzeld voor het instemmend telegram in zee ging op Ralph Turner's uitnodiging het 6de deel (20ste eeuw) te schrijven samen met Caroline Ware van Howard University in Washington en de Indische historicus en diplomaat K. M. Panikkar. Het was een hachelijke onderneming dit besluit tot een noodzakelijkerwijs zeer intensieve samenwerking tussen drie mensen, die uit drie hoeken van de wereld bij elkaar kwamen en van te voren niets van elkaar afwisten. Een treffend getuigenis voor Turner's mensenkennis, dat die zonder enig conflict, ja, zonder reële meningsverschillen, die zich niet lieten uitpraten, en zonder compromissen tot stand kwam. Niet dat er geen compromissen aan te pas kwamen, maar die speelden zich in Parijs in de politieke sfeer van de Unesco af en niet tussen de drie auteurs. Zo verwisselden ter wille van politiek-kerke-

lijke pressie Caroline Ware en haar Hollandse collega hun plaatsen van „author" en „co-author" zonder dat dat iets aan de samenwerking veranderde. Het was wel haast onvermijdelijk, dat ik bij de wekenlange conferenties van de drie in Amsterdam, in Parijs, in Bièvre, in Groet en het jarenlange schriftelijk verkeer in allerlei functies werd ingeschakeld en mijn aandeel kreeg in deze uitzonderlijke Aziatisch-Amerikaans-Europese intellectuele samenwerking. Van het najaar van '53 af zijn wij met de „*History*" opgestaan en naar bed gegaan tot in de zomer van dit jaar het manuscript herhaaldelijk omgewerkt ook op grond van de gevraagde critiek van vele wetenschappelijke academies en deskundigen, naar de drukker ging.

Als ik het voorgaande overlees, krijg ik de indruk dat dit overzichtje van ons gemeenschappelijk oeuvre maar een heel schraal beeld geeft van onze samenwerking. Die lag in de eerste plaats in een wederzijds vertrouwen in elkanders werk en in elkanders mogelijkheden. Uiteraard heb ik van dat vertrouwen het meest geprofiteerd, omdat een vrouw-en-moeder bijna onvermijdelijk in de wankele positie van intellectueel voor halve dagen komt. Dat vertrouwen was voor mij behalve in een doorlopend gesprek vastgelegd in een paar symbolen: toen ik na ons candidaats op dezelfde dag en onze verloving een baan aannam, omdat ik van mijn ouders niet kon verwachten, dat zij heil zagen in wetenschappelijk werk voor een getrouwde vrouw, werd ik eenvoudig teruggestuurd om die baan af te zeggen: „we studeren natuurlijk samen af en we delen het geld van mijn grootmoeder". En een jaar of acht later op een van die dagen, dat het leven louter lijkt te bestaan uit vuile luiers, aangebrand eten en gebroken aardewerk werd er een bureau voor me thuis bezorgd: „om je dissertatie aan te schrijven".

Wat heeft mijn vertrouwen voor de Ander betekend? Misschien toch iets, waar zo'n sterke behoefte aan waardering en zo'n geringe behoefte aan succes was. Dat vertrouwen was de basis van wat ik als een van de grootste voorrechten van mijn leven be-

schouw: wat ik niet beter kan omschrijven dan als de voortdurende gedachtenwisseling met een volstrekt openhartig mens, maar dan met de letterlijke zin van een uitwisseling van gedachten zonder die gespletenheid van denken en gevoelen, die alleen in het ondoordachte spraak- en schrijfgebruik, maar in geen menselijke verhouding bestaat.

Gedachtenwisseling van twee mensen van zeer verschillend karakter, temperament en achtergronden over alles: indrukken, ontmoetingen, ervaringen, een doorlopende toetsing van oordelen en invallen, een delen van vreugde, verdriet en ergernis, bewondering en enthousiasme, spot en ironie. Een gedachtenwisseling van een man en een vrouw tenslotte, waarbij de Ander altijd een heel eigen waardering toonde voor de vrouwelijke aanpak van een probleem of moeilijkheid, die niets te maken had met het signaleren van het „typisch vrouwelijke", waarmee manlijke mannen hun zelfbesef schragen en dat van hun vrouw ondergraven.

In het laatste jaar, toen de eens eindeloze werkdag van de Ander geleidelijk inkromp ben ik weer mee gaan werken aan het „1900-boek", dat tien jaar lang op al zijn vrije uren beslag gelegd had en immers af *moest*.

Het is nog niet voltooid.

W. F. Wertheim

BIJ DE BAAR VAN JAN ROMEIN

Westerveld, 20 juli 1962

Wij zijn hier bijeen om eer te bewijzen aan hem, die voor velen een leermeester, voor menigeen een mentor en vriend, en voor allen een voorbeeld was. Ik kan niet over mijn lippen krijgen om uit te spreken dat wij hier bijeen zijn om hem de laatste eer te bewijzen. Zo onwezenlijk is nog, dat hij niet meer onder ons is met zijn zachte maar toch doordringende stem, met zijn ogen vol humor die toch, als het er werkelijk opaan kwam, onverzettelijkheid konden uitdrukken. Maar ook dáárom geen *laatste* eer, omdat wij bij voortduring, en nog generaties na ons, eer zullen bewijzen aan de grote geest die Jan Romein was.

Nog geen maand geleden maakte ik hem mee aan zijn ziekbed. Hij was volkomen helder van geest, hoewel erg zwak en vermagerd, en elke gedachte aan een spoedig einde was hem verre, daar de aard van zijn kwaal hem niet was meegedeeld. De plichtsgetrouwheid waarmee hij mij instructies gaf voor een promotie, waarbij hij, de promotor, door zijn tijdelijke ziekte — zo dacht hij — niet aanwezig kon zijn; de zelf geschreven toespraak, die ik namens hem moest voorlezen, en die hij mij overhandigde; de nauwgezetheid waarmee hij critische opmerkingen maakte over een tekst die ik hem had toegestuurd op een ogenblik dat ik nog niet volledig besefte hoe zijn toestand was; de ernst waarmee hij de moeilijkheden besprak die hij ondervond om de vier resterende hoofdstukken van zijn magnum opus te voltooien — nu hij iedere keer dat hij aan zijn schrijftafel ging zitten werken al na een uur doodmoe moest gaan liggen. Het enthousiasme waarmee hij sprak over een voordracht die hij had klaargekregen en die hij in september zou houden — „als ik tenminste tegen die tijd weer zo ver ben",

voegde hij er met een lichte aarzeling aan toe. „Het is, geloof ik, wel het beste, dat ik ooit heb geschreven", liet hij erop volgen.

Het was aangrijpend om deze brandende plichtsbetrachting en dit enthousiasme mee te maken, en daarbij te weten dat dit vrijwel zeker onze laatste ontmoeting zou zijn. Het is een voorrecht als vriend van Jan Romein de herinnering aan zulk een laatste ontmoeting te mogen bewaren.

Maar het is niet in de eerste plaats als vriend, maar als collega propinquus, dat men mij gevraagd heeft aan deze baar te spreken. Eigenlijk had hier een échte historicus moeten staan, Romein's vriend en collega proximus Presser, die helaas door ziekte verhinderd is hier aanwezig te zijn. Daarom valt mij de taak toe, Romein's betekenis als historicus te schetsen; en dit zal ik stellig, als onecht historicus, met een enigszins andere nadruk en schakering doen dan een pur sang historicus dit gedaan zou hebben. Maar in zover zal mijn visie van die van Presser niet verschillen, dat hij evenmin als ik in staat zou zijn geweest de historicus Romein te scheiden van de theoreticus Romein, de litterator Romein, de politicus Romein, kortom de mens Romein.

Het is haast een onmogelijke taak, in enkele woorden, en zo kort nadat wij ons met een schok hebben moeten realiseren, dat Romein niet meer is, de betekenis te schetsen van deze poly-interpretabele geleerde, aan wiens levenswerk men boekdelen kan — en stellig ook zal — wijden.

Er zijn zoveel facetten aan zijn werk, veel te veel om bij een gelegenheid als deze op te sommen, veel te rijk ook, om door één mens in zijn totaliteit te worden overzien en op zijn waarde geschat. Ik geloof daarom, dat ik beter doe te proberen tot de kern door te dringen van datgene wat al het werk van Jan Romein kenmerkt en tevens onderscheidt van dat van de meesten van zijn collegae historici. Die kern ligt voor mij daarin, dat Romein eigenlijk nooit in de eerste plaats is geïnteresseerd geweest in „wie es eigentlich gewesen". De opwindende jacht in archieven naar

nieuwe onbekende feiten heeft voor hem nooit de attractie gevormd, die zij voor de meeste pur sang historici betekent. Zijn ontdekkingen waren van een ander soort: zij betroffen steeds het onderkennen van de verborgen zin van feiten en gebeurtenissenreeksen, die als zodanig allang bekend waren. Die verborgen zin wist hij te onthullen door de feiten in een verband te plaatsen, dat anderen ontging, en er aldus een licht op te werpen dat vaak verrassend was. Daarom was zijn arbeid voor pur sang historici soms niet geheel te bevatten — daarom ook hebben velen hunner, vooral van een oudere generatie hem, volkomen te goeder trouw, nooit volledig als een der hunnen kunnen aanvaarden. Hij deed alles anders dan de gewone historicus deed, bevond zich steeds op de rand van de traditionele geschiedbeoefening. Waar de typische historicus naar het individualiserende, het eenmalige van het gebeuren zocht, poogde Romein het totale te omvatten; waar de eerste elke generalisatie schuwde, maakte hij van de historie een dynamische sociologie, een spel van wetmatigheden; waar de echte historicus alle getheoretiseer verwierp wilde hij een theoretische geschiedbeoefening opbouwen; waar de vakman bleef staan bij een bestudering van de eigen Europese beschaving, waarvoor het overgeleverde apparaat en de vereiste taalkundige kennis door een lange academische traditie zijn geijkt, daar schuwde hij niet een gebied als dat der Aziatische geschiedenis te betreden, waarvoor het naar academische maatstaven vereiste bronnenmateriaal dikwijls ontoegankelijk is — en dit deed hij in opdracht van de tijd, zich bewust dat de academische acribie hier licht in gemakzucht zou kunnen ontaarden, in een Eurocentrische zelfgenoegzaamheid, die vandaag al onaanvaardbaar is en overmorgen lachwekkend zou worden. Tenslotte, waar de echte historicus zich bij voorkeur richtte tot zijn vakgenoten, heeft Romein er nooit voor geschroomd de aandacht van het brede publiek voor zijn ontdekkingen te vragen en te krijgen.

Zo heeft hij een onschatbare opvoedende invloed op het Nederlandse publiek uitgeoefend, heeft hij

talloos velen vertrouwd gemaakt met geniale vondsten als de dialectiek van de vooruitgang (de wet van een in voorsprong verkerende achterstand), waardoor het menselijk evolutieproces in een geheel oorspronkelijk en zinvol licht werd geplaatst; de visie op de moderne westerse beschaving als een afwijking van een voordien over de gehele wereld verspreid Algemeen Menselijk Patroon — een afwijking die zich wederom volgens de dialectiek van de vooruitgang in toenemende frequentie, dan hier dan daar, buiten de westerse wereld openbaart en daarbij moet uitkomen op een punt voorbij waar het westen was blijven staan. Hij heeft ten slotte het Nederlands publiek vertrouwd gemaakt met een visie op het verleden, die gevoed wordt door verwachtingen omtrent de toekomst, waarbij de toekomstvisie van een voortgaande emancipatie der gehele mensheid bepalend wordt voor het historisch oordeel.

Bij al zijn grensoverschrijdingen voegde Romein dus zelfs de inbreuk op de sacrosancte grens voor elk zich respecterend historicus: die tussen historie en toekomst.

Jan Romein heeft in zijn jarenlange werkzaamheid tal van beelden vergruisd, maar daar ook tal van verrassende nieuwe beelden voor in de plaats opgeroepen. Dit alles heeft hij gedaan met de evocatieve pen van een kunstenaar, die niet anders kón schrijven dan in een stijl van de uiterste verzorgdheid en pregnantie. Zijn mederedacteuren van zijn hartekind en zorgenkind *De Nieuwe Stem* hebben dit meer dan vijftien jaar lang telkens weer kunnen ervaren.

In de totale geschiedvisie van Romein openbaarde zich de totale mens Romein, een mens, die niet meer in ons midden is, maar steeds in ons midden zal blijven. Want hij was een deel van ons, deel vooral ook van die kleinere totaliteit, die Jan en Annie te zamen vormden. Annie, je hebt het de laatste maanden onzegbaar moeilijk gehad, en zult het ook nu, op een andere manier, heel erg zwaar krijgen. Wij allen zullen je bijstaan om in jouw persoon Jan, voor ons allen én voor de wereld, nog lang te laten voortleven.

Fr. de Jong Edz.

THEORIE DER PRAKTIJK – PRAKTIJK DER THEORIE

Historische beeldvorming

„*Les événements*
sont l'écume des choses,
c'est la mer qui m'intéresse."
Paul Valéry

Eén feit is geen geschiedenis.

Van twee feiten kan men een geschiedenisje maken: er wordt verband gelegd — *wij* leggen dat verband.

Uit hun nakomelingschap, voorouders en andere familieleden, bouwt men „de" geschiedenis op.

De geschiedenis van dit of dat, van Nederland, van de spoorwegaanleg in Engeland, of van Bismarck, of van welk ander duidelijk afgerond onderwerp dan ook. De feiten voor de geschiedenis van deze onderwerpen worden uit de bronnen gekend. De praktijk der wetenschappelijke geschiedbeoefening leert de omgang met die bronnen. En de naam van Ranke wordt daarbij met eerbied uitgesproken. Toch heeft zelfs hij eens verklaard: „Es gibt grosze Ereignisse in der Weltgeschichte ohne grosze Thaten." (G. W. Kernkamp, „Van Mensen en Tijden", 139.)

Geven wij „Thaten" met „feiten" weer, dan is het duidelijk dat de Ereignisse op de „meerwaarde" duiden, waarvan het niet vaststaat dat ze aan de feiten alleen ontleend is: dat ze althans mede stamt uit het rijk der verbanden, het door ons gevormde.

Erkennen wij daar*naast,* zoals wij het *na* Ranke hebben kunnen leren erkennen, dat „het feit" zelf in vergaande staat van ontbinding verkeert, — we kun-

nen het niet kennen buiten de beperktheid van ons kenvermogen om, en het bestaat zelf weer uit een verzameling van interne en externe factoren — dan dient er op nieuwe wijze geïnventariseerd te worden. En dan worden de „feiten" geboekt in de kolom der „symbolen", der Idealtypen (Romein, Hof der Historie, 67). Misschien mogen we ook de zaken omdraaien en zeggen: als de „feiten" „symbolen" zijn, omdat ons begrip hen constitueert, zijn dan niet ook „de verbanden", die symbolen van ons denken, die wij als van ouds „tussen" het feitenmateriaal plachten aan te brengen, op hun beurt tot „feiten" te reduceren, tot „feiten" van algemene aard?

In dat geval wordt de discipline der geschiedbeoefening een geheel andere dan die van het bronnenonderzoek alleen. Dan geldt met Romein „het algemene wordt voorwerp van bijzondere studie" (In opdracht van de tijd, 70). De betekenis van Romein voor de geschiedwetenschap ligt inderdaad hier. Zijn conceptie van de theoretische geschiedenis geeft ons de gids in handen waarin de weg naar een nieuw soort wetenschappelijke grondslagen staat aangeduid. Zijn „integrale geschiedenis" wil de praktische begaanbaarheid van zijn wegen tonen.

Ik ontveins mij niet, dat Romein noch de eerste was, noch ook de laatste zal zijn geweest die aan zulk een gids gearbeid heeft. Het zou tegen ieder begrip van geschiedenis in zijn geest ingaan, als we dat aan moesten nemen. Herhaalde malen heeft hij er in zijn essays op gewezen, dat hij een programma gaf, eer dan een gedetailleerd geheel. Herhaalde malen ook heeft hij er op gewezen hoe gedachten als de zijne hun duidelijke voorgeschiedenis hebben. Of eigenlijk is dat onjuist gezegd: hij heeft niet op een „voorgeschiedenis" gewezen, hij heeft in zijn geschiedbeoefening zijn eigen heden trachten te verstaan door zijn eigen gedachten te toetsen aan het verleden. Zodoende gaf hij tevens van dat verleden een herïnterpretatie in de door hem voor zijn tijd (en dus voor zijn wetenschap) nodig geoordeelde zin. Zodoende werd hem de 18e eeuw een voorland en Huizinga niet alleen een leermeester, maar

ook een bondgenoot. De afkeer van theorie is hier te lande na Fruin gebleven, zo constateert hij in zijn kanttekeningen bij Huizinga's Historische Verkenningen (Onvoltooid Verleden, 66). „Des te verheugender wanneer nu eindelijk een der voornaamste Nederlandse geschiedbeoefenaars met die al te eerbiedwaardige traditie der vaderen blijkt te hebben gebroken." De critiek op Huizinga ontbreekt niet, als bekend. Maar kan ooit de verhouding van meester en leerling een andere dan een dialectische zijn, wil zij vrucht dragen?

Ik ontveins mij ook niet, dat de redenering, waarmee ik dit stuk geopend heb, hoezeer zij, meen ik, ligt in de lijn van Romeins denken, niet aangeeft de noodzaak die *hem* dreef, toen hij het algemene tot object van speciale studie wilde maken. *Zijn* weg was een andere. Zijn belangstelling voor het algemene is een vorm van zijn belangstelling voor, sterker van zijn behoefte aan *het beeld*. Wanneer hij in zijn intreerede dat beeld „vergruisd" acht, wanneer hij in zijn „Spieghel Historiael" dat beeld in de wisseling der generaties ziet veranderen, trekt hij daaruit twee conclusies. Eén is expressis verbis in het slot der oratie te vinden. Het specialisme, zo is de gedachtengang, verbrijzelt het beeld. Laat ons dan het „specialisme, tot voorwerp van speciale studie" maken. In die woorden is alleen maar in *schijn* weersproken dat ook „het algemene" tot zo'n studieonderwerp worden moet. Het ene toch laat zich niet zonder het andere denken — en dat in de meest letterlijke zin. Uit behoefte aan „algemeen" beeld is de theoretische geschiedenis voortgekomen.

Haar inhoud dankt zij aan de tweede conclusie: déze — en ook hier wordt Huizinga gevolgd, en Croce met vreugd geciteerd — dat onze kennis ingebed ligt in de mogelijkheid van onze tijd. Na deze erkenning en erkentelijkheid gaat Romein zijn eigen weg. De *subjectiviteit* van de tijd mogen wij onze *objectiviteit* — ons beeld — noemen, en de vooruitgang door de loop der tijden markeert tevens het wel en wee van de menselijke ken-mogelijkheden — van de menselijke mogelijkheden tot toenemend bewust ingrijpen in de

natuur en in het historisch proces. Die mogelijkheden maken de Europese mens tot nog toe tot die bijzondere verschijning, die afwijkt van het Algemeen Menselijk Patroon, en zij openen zowel groter diepten als dat zij hoger hoogten tonen. Het wezenlijke ligt in de toenemende „potentiëring" (Carillon der Tijden, 34).

Het „beeldvraagstuk" hangt met dat van de objectiviteit ten nauwste samen bij Romein. Ik geloof, dat dat komt, doordat zijn behoefte aan het *ene* beeld — of de saamvattende, de dialectische gedachte — samenhangt met de behoefte aan een zinduiding van de geschiedenis, die van de immanentie van het historisch gebeuren uit verkregen moet worden, en die in wezen een duiding is van de plaats waarop de geschiedschrijver staat, hier en nu. Het is niet zozeer de *erkenning*, als bij Huizinga, dat de geschiedenis van elk heden uit verstaan wordt, het is veeleer de blijmoedige *aanvaarding* ervan, want niet de afstand, die de leermeester tegenover de eigen tijd aangenomen had, doch juist een ethische bewogenheid met de eigen tijd dreef Romein.

Misschien mag ik de verhouding van eigen tijdsbeeld tot verleden tijdsbeeld zo verstaan — maar op deze wijze uitgewerkt is zij niet bij Romein — dat ieder zijn heden alleen in „beelden" verstaat, in de vanzelfsprekende vormen waarin zich, vereenvoudigd, een gecompliceerde werkelijkheid aan hem voordoet. Ook een vroeger heden heeft voor de toenmaligen in hùn beelden gestalte gekregen. Wij moeten dus het verleden niet alleen in beelden benaderen, doch zien als een voortdurende wisseling in beeldvorming. Wij kunnen dat, omdat en voorzover de kennis van onze tijd niet berust op statische simplificaties, maar geladen is met een critische dynamiek. Die dynamiek kunnen wij waarmaken in vooruitstrevende zin én in onze tot de historische ontwikkeling gerichte blik. Daardoor immers voegen wij aan de beelden, die een vroeger heden had onze kennis toe van „wat er verder gebeurde". Wij weten meer dan hen, die wij bestuderen, en wij kunnen hun handelingen en gedachten een zin geven, die hun welhaast ontgaan moest; tenzij zij hun

tijd vooruit waren. Juist wie *dat* waren hebben als erflaters recht op onze kennis en dankbaarheid. Wij kunnen hen waarderen, juist omdat wijzelf radicaal zijn, levend naar de toekomst.

Nader uitwerkende wat in Hof der Historie wordt gegeven (p. 25), valt de volgende formulering te geven: „beeld" is niet één bepaald facet van een verschijnsel, maar een algemene, door de tijd bepaalde benadering ervan. Alleen in een tijd, waarin eenheid mogelijk is, is er één gemeenschappelijk beeld, dat dan als objectief kan gelden. De vergruizing, die *onze* tijd aangericht heeft, is de tegenkant van haar pluriformiteit. Die pluriformiteit toejuichen, als tegenwoordig veelal gebeurt, is een in wezen conservatieve, althans conserverende trek. Theoretische bezinning op de objectiviteit gaat in de richting van het algemeen aanvaardbare; dat laatste niet in de zin van het door compromis aanvaarde, maar in die van een toekomst, waarin de tegenstrijdigheid van het maatschappelijk zijn tot eenheid verkeerd is.

Inderdaad: „de theorie staat doorgaans links" (al is het juist een rechts radicalisme, dat de naam integralisme droeg...). Het is nu, meen ik, niet voor weerlegging vatbaar, dat veel van de antipathie, die de theoretische opzet van Romein ontmoette, in de eerste plaats een antipathie tegen links radicalisme was, en pas in de tweede plaats één tegen een theoretische benadering als zodanig. Toch zou men er goed aan doen de verdediging van theorie te onderscheiden van de verdediging van bepaalde stellingen in het raam van die theorie, al is het aan de andere kant onnatuurlijk thans nog aan theorie te doen, zonder op enigerlei wijs Romeins denkbeelden mee te laten tellen.

Hij kende, in de behoefte aan de vorming van een duidelijk beeld, nog andere elementen dan dat van de geëngageerde. Eén ervan bracht hem veel dichter bij de juist hierom zo bewonderde Huizinga: dat van het schrijverschap — dat van het esthetisch geheel. De korte kenschets, die ieder der Erflaters als „ondertitel" meekreeg, getuigt ervan, als is niet elk zo gelukkig uitgevallen als de hóórbare voor Abraham

Kuyper: „Klokkenist der kleine luyden". Een ander voorbeeld ligt ook in de biografische sfeer. In het soms ontroerende stuk over een zo weinig ontroerend man als Vossius, wanneer het één van de vroeggestorven kinderen betreft, wordt gezegd: „een kind woelig als het rampjaar 1618, waarin het geboren werd". Een retorische wending? Ja, maar dan juist daarom in de eigen ogen van de schrijver ervan, mogelijk geslaagd, want: is het beheersen van de redekunst hem niet een nobel doel? (Carillon der Tijden, 190.)

Zomin als het stijlbegrip van het beeldbegrip zich laat scheiden, zomin doet dat de behoefte aan systematische indeling, en aan quantitatieve opsomming, die redevoeringen en essays kenmerkt, en die hijzelf ook weer als een moderne trek bij de 17de eeuwse geleerden signaleerde (idem, 198). Daarin is een neiging naar een mathematische benadering, die, als ik het wel zie, nader uit te werken is, ook al geldt voor de geschiedenis dat een abstrahering van de empirie op deze wijze, evenals voor de sociologie, als ze alleen blijft staan, onvruchtbaar is. Net zo onvruchtbaar overigens als alleen maar „grand theories", zoals Wright Mills, in een verdediging van de historische benaderbare „principia media" in die wetenschap, schreef (Sociological Imagination, 125).

Ondanks of dankzij het bovenstaande — dat hangt van mijn helderheid en des lezers volgzaamheid af — lijkt de vraag gerechtvaardigd in hoeverre we bij deze wijze van geschiedbeoefening eerder het net der begrippen bestuderen, dat wij over de objecten heen leggen, dan de objecten en de met deze gegeven structuren zelf. Gaat het om de theorie, dan hebbe men desnoods met dit net alleen vrede. Maar gaat het om wat nog altijd „de geschiedenis" heet, dan wordt het anders. Al betreft het dan niet meer het spreken van de feiten, maar de antwoorden, die ze op *onze* vragen geven — ze blijven als „feiten" erkend, als een reëel Gegenüber. Romein heeft zich eens uitgelaten in de zin, dat er „zones van gedetermineerdheid" zouden

bestaan in de „stof", die, de een meer, de ander minder open zouden staan voor een systematische begripsmatige benadering (Onvoltooid Verleden, 81), omdat zij zelf die begrippen bij de bestudering als aan de hand doen. Het is ook in dit stuk uit 1931 bij een programmatische aanduiding gebleven; de indruk wordt in de latere werken gewekt (maar zij zijn door hun aard van verzamelbundels bij al hun rijkdom in wezen fragmentarisch en primair stimulerend) dat het eigen begrippenapparaat — het beeld — van de onderzoeker doorslaggevend is. Is dít wetenschappelijk op de hoogte van zijn tijd, dan is daarmee, lijkt me, die identificatie mogelijk geacht, die in wezen de theorie tot bezonnen praktijk maakt, en de praktijk tot de theorie in actie. Wat van de één komt en wat van de ander, is hoogstens nog te onderscheiden in een — meer abstracte theorie.

De geschiedwetenschap ontkomt, dacht ik, op dit moment niet aan een critische zelfontleding. Daarbij dient voorop te staan de plaats die de beeldvorming er in heeft. Willen wij komen tot een beschouwing van de rol van het „beeld" in de geschiedwetenschap, dan zullen wij, bij een eerste terreinverkenning, langs zulke abstracte paden hebben te gaan, als zich in de gids van Romein wel laten vermoeden, maar welker route er niet uitgestippeld is. Misschien is het mogelijk dan, op de wijze van Romein en toch deels onafhankelijk van hem, het plateau te bereiken, van waar de geschiedwetenschap van onze tijd, ons dat uitzicht biedt, dat wezenlijk inzicht in de praktijk geeft.

Vier „fasen" zijn te onderscheiden in de historische beeldvorming. Het is een theoretisch onderscheid, want in de praktijk behoren niet alle beelden per se tot deze of gene fase. Voor het begrijpen der praktijk is theorie echter even onmisbaar als „het verband" voor het begrijpen der feiten. Ik plaats die vier fasen in zulk een volgorde, dat ze steeds meer van het algemene aan zich hebben en minder van het specifieke, maar ik teken daarbij van te voren aan, dat een meer algemene telkens de voorgaande fase(n) vooronderstelt. De voorbeelden zijn meest aan het werk van Romein

ontleend; de strekking echter betreft de gehele geschiedbeoefening.

De eerste fase bestaat uit wat we gewoonlijk als onderwerpen aantreffen, laten we ze „de objecten" noemen: een land, een streek, een persoon, een afgesloten reeks gebeurtenissen, of een onderdeel van één dezer. Het zijn de gewone „gegevens", zoals die in hun meest gegevenmatige, versimpelde en verkorte vorm in schoolboeken plegen voor te komen. In een traditioneel aanvaarde oorzaak- en gevolg-reeks worden zij achter elkaar geplaatst en dus verbonden. Zij vormen, wat wij inderdaad schools „de stof" noemen.

Omdat wij, ook ongeweten, proza spreken, is hun weergave wezenlijk ondenkbaar zonder — al is het maar intuïtief — iets van de andere fasen daarin te betrekken. Hoe sterker het beeldvormend vermogen zich paart aan een open theoretisch begrip, hoe meer (relatief) verantwoord het geheel wordt. Een gooi in deze richting lijkt mij met de Eerflaters gedaan te zijn: integrale persoonsgeschiedenis avant la date.

De twee fase betreft wat ik als „structuren" zou willen aanduiden: begrippen die grotere eenheden omvatten, min of meer gebonden aan een bepaalde tijd en een bepaalde streek of zelfs bepaalde personen, maar deze maken niet de kenmerken uit, noch ook geven zij de begrenzingen aan. De herkomst is eigenlijk altijd van buitenhistorische aard. Ik denk aan begrippen als imperialisme, kapitalisme, die uit het politieke en economische denken komen, barok en renaissance, die hun kunstzinnige herkomst verraden, en een gehele reeks denkvormen der sociologie. Door hun algemeenheid en hun afgeleidheid uit bepaalde gebieden van denken en handelen, zullen deze begrippen nooit de gehele eronder vervatte werkelijkheid dekken. Zij zijn sterk „idealtypisch", en mede daardoor neigen zij tot een polyinterpretabiliteit als b.v. bij het woord renaissance wel heel duidelijk is.

Soms lijkt dat in de eerste fase der beeldvorming te horen en het krijgt schools zijn plaats en zijn tijd toegewezen. Soms nemen in dit beeld de eigenschappen

de overhand en het laat zich uitstrekken tot diep in de Middeleeuwen. Welke eigenschappen? Ook daar valt nog over te twisten, want te interpreteren. Ik heb de indruk dat het van het gebruik van de contekst afhangt of deze of gene benaderingswijze de boventoon heeft. In Romeins „indonesische", meer belerende, boeken treft men een meer eng begrip „renaissance" dan elders. In Machten van deze Tijd overheerst het imperialistisch beeld, in actualiserende beschouwingen, als over het fascisme geeft „kapitalisme" de economische grondslagen aan, maar worden ook andere erkend.

Komt alle accent op één, uit het geheel losgemaakte eigenschap te liggen en wordt daarvan de „doorwerking" in „de geschiedenis" weergegeven, dan zou ik van „factoren" willen spreken. Het zijn deze „factoren", waarvan Romein enkele nader uitgewerkt heeft: de menselijke waardigheid, de vereenzaming en de eeuwigheidswaarden vallen er onder. Meer nog dan voor de voorgaande twee elementen geldt voor deze, dat zij eerst zichtbaar worden in hun historische werking.

Waar deze „werking" geheel en al het veld van onderzoek is, moeten we m.i. weer een andere fase onderscheiden: die van de historische functies. Zij zijn meer complex, meer „structuur", dan de factoren van de derde fase en tevens zijn zij dynamischer dan de structuren van de tweede. Men zou van de processen der historische verandering kunnen spreken, ware het niet, dat daarin alle in voorgaande fasen bedoelde beeldvormen meespreken. Het woord „functie" lijkt mij beter, omdat hier de veranderingsfunctie van die voorgaande beoogd wordt. Geschiedenis in de zin van de voortdurende wrijving bij de voortgang, speelt hier de hoofdrol. Haar meest wezenlijke element wordt hiermee eerst bereikt. Het element, waaraan Romein zijn laatste stuk wijdde, dat deze nummers van De Nieuwe Stem opent. Door in die verandering het typische der geschiedenis te zien, wordt — via een proces van „probleemverschuiving", zoals dat zelf zo vaak als functie van verandering in het historisch gebeuren valt waar te nemen — het oude strijdpunt

verschoven of nu het unieke, dan wel het algemene het veld van historische studie uitmaakt. De verandering te zien als functie van unieke én algemene zaken is de opdracht van de moderne historicus. Haar beeld houdt hem in haar ban.

In voortgaande abstractie van de „stof" uit (eerste fase) is zo het meest eigen historische, immers het alleen door onderzoek naar historische functies te bereiken, element verkregen. Hier lag de grote aantrekkingskracht, die Toynbee op Romein uitoefende. Zijn termen immers beogen in de eerste plaats de krachtsverhoudingen binnen het historische veld der voortdurende verandering aan te duiden. Bij „challenge and response" — spreekwoordelijk geworden! — is dat duidelijk, bij „withdrawal and return" ook. Maar ook begrippen als „Universal State" en „Outer Proletariat", hoe ook statisch van aard, hebben alleen betekenis in het geheel van de *groei* der beschavingen

Romeins Algemeen Menselijk Patroon zou wegens zijn statische aard in de tweede groep van onze fasen behoren, wegens zijn accent op de eigenschappen iets van de derde hebben, én (omdat het in wezen tegenbeeld is van de algehele dynamiek der mensheid) het is niet te denken zonder de „afwijking" ervan, zodat zijn eigenlijke plaats in de derde fase ligt. In ieder geval is het duidelijk dat hier de „Dynamiek van de vooruitgang" past als ook de praktisch kant van, overigens buiten de beeldvorming staande, kwesties als invloed, causaliteit en gelijktijdigheid. Voorts dient een onderscheid gemaakt te worden tussen deze algemene en andere specifieke historische „eenheden van groei" die meer aan plaats en tijd gebonden zijn: niet altijd en niet overal zijn dezelfde functies te bespeuren.

Wanneer in, de gehele geschiedenis omvattende, verbanden theoretisch *geredeneerd* wordt, kan men niet anders dan in de praktijk van anderer én eigen *geschiedschrijving* naar die verbanden *speuren*. Ze zijn óók in een integrale toepassing op „de" geschiedenis a.h.w. „waar" te maken. Romein was bezig dat te doen voor de periode rond 1900. Daarmee werd met de uiterste uitgebreidheid van de historische benade-

ring de weg naar één nieuw, periodisch bepaald, deelgebied ingeslagen. Men kan van het plateau af niet tegelijk alle dalen bezien. In principe zijn er veel van zulke periodische deelgebieden: ieder met zijn eigen „beeld".

Kijken wij dan weer een dal in, waar de lucht minder ijl is, begeven wij ons tot de gewone objecten van de eerste groep, dan zullen wij door ons gewonnen begrip inderdaad ook hetgeen zich daar vertoont als een veelzijdig gestructureerde eenheid zien waarin verschillende factoren en functies zijn te onderscheiden. Dan kunnen wij via de theorie der beeldvorming, die ons het specifiek historische, het veranderende element in zijn wezen heeft getoond, tot de praktijk der integrale geschiedenis besluiten. De concretisering neemt meer toe, zij was alleen mogelijk met behulp van de abstracta en door de toetsing daarvan aan de speciale eigenschappen van al de oorspronkelijk slechts om hun schilderachtig beeld bewonderde objecten. Het verhaal herkrijgt zijn rechten, maar minder dan vroeger ontleent het zijn diepe gloed aan de intuïtie van de verteller alleen: een wetenschappelijk begrippenapparaat heeft die intuïtie geschoold. Die andere oude twist of geschiedenis een kunst, dan wel een wetenschap is, lijkt eveneens te beëindigen.

Naast de gang van het verhaal komt de gang van het betoog te staan. Beide zijn tezamen het rapport van een voortdurende worsteling om en een grijpen in de stof, die in eerste instantie amorphe massa al of niet betrouwbare „feiten", die ons overgeleverd zijn en waarin wij naar aangrijpingspunten — begripspunten — zoeken — die wij tot beelden maken.

De noodzaak van het beeld is de noodzaak van de praktijk én de theorie: van het begrijpen. Het bewustwordingsproces van dit begrijpen is in de geschiedwetenschap in volle gang. Het is niet te denken zonder de veelzijdige en markante bijdragen, zonder de stimulerende kracht van Romeins persoonlijkheid, zoals die in zijn geschriften tot ons blijft spreken.

O. Noordenbos

ENKELE MOMENTEN UIT HET LEVEN VAN JAN ROMEIN

„Consummatum est — het is volbracht". Zo begon Jan Romein zijn dankwoord aan het einde van de feestelijke bijeenkomst, waarop hem ter gelegenheid van zijn zestigste verjaardag een liber amicorum werd aangeboden. Het was goed dat de *Weerklank op het werk van Jan Romein* tot ondertitel had *Liber amicorum,* want, zo hem weerklank op zijn werk mocht verheugen, meer nog deed dit de klank van vriendschap. Hij sprak bij deze gelegenheid de volgende woorden: „Vriendschap is mij een bijna heilig woord geworden .... als ik mijn zwak dan hier bekennen moet, dan is het mijn dorst naar waardering, ja maar waardering-uit-vriendschap. Het woord dorst is niet te sterk".

Consummatum est, dachten zijn vrienden die hem op 20 juli van dit jaar de laatste eer bewezen te Westerveld. Een leven is heengegaan, vroeger dan wij op die middag van 10 november 1953 hadden kunnen bevroeden; wij hadden zo graag gezien dat Jan Romein het grote werk zelf had kunnen volbrengen waaraan hij tot de laatste weken voor zijn dood zijn werkkracht en intelligentie met de inzet van zijn gehele persoon heeft gewijd. Toch heeft hij een lang leven gehad, als men het niet slechts met jaren meet maar met de maat van arbeid en intensiteit van belangstelling en spanning waarvan het tot het einde was vervuld.

Bij enkele volgens mij belangrijke momenten en richtingen in dit leven zou ik, zonder enige pretentie van hiermee het essentiële te hebben getroffen, even willen stilstaan.

In Rotterdam heeft Jan zijn jeugd doorgebracht. Het is curieus dat één herinnering, die hij heeft meegedeeld in zijn bovenvermeld dankwoord, hem sterk is bijgebleven: de herinnering aan wat hij het omgekeerde van een jeugdtrauma, een jeugdroes noemde, toen op zijn tiende verjaardag, op dansles, de twee sterkste vriendjes hem, ter ere van zijn verjaardag, de hele zaal rondroegen op hun schouders. „Dit moet mij mateloos verheugd hebben. Want sindsdien is die dorst naar onderscheiding-uit-vriendschap onlesbaar".

De twee grootvaders, Romein en Ter Marsch, waren respectievelijk houthandelaar te Leeuwarden, later te Alkmaar, en zeekapitein. Laatstgenoemde had een conservenfabriek te Rotterdam opgericht, die na zijn dood door Jans vader met een neef werd gedreven. In het huis van zijn schoonmoeder en eveneens in de fabriek heeft die vader (de moeder is betrekkelijk vroeg gestorven) een onplezierig leven gehad, waarvan hij later pas aan Jan en Annie heeft verteld. Toen de grootmoeder stierf, kregen de kleinkinderen — de fabriek was goed gegaan — een uitkering. Dit betekende dat Jan, toen hij student werd, financieel onafhankelijk was.

Hij was zijn middelbare schooltijd begonnen op een 3-jarige H.B.S. Daarna heeft een vrij langdurige rugaandoening hem enige jaren bedlegerig gemaakt. In die tijd en later heeft hij zich intens met de kerkgeschiedenis bezig gehouden. Een dik manuscript was het resultaat van de vlijt van wie bestemd leek om dominee te worden en dat betekende, omdat de moeder doopsgezind was, doopsgezinde voorganger. Jan heeft vervolgens examen gedaan voor een der lagere klassen van het gymnasium, maar de school niet afgelopen. Hij kreeg ruzie met de toenmalige rector, de latere Leidse hoogleraar Vürtheim, wat hem twee onverdiende herexamens bij de overgang naar de 5de klasse bezorgde, waarvan een in de geschiedenis! Het kenmerkt de gymnasiast van toen, dat hij zich hieraan niet heeft willen onderwerpen en van school is gegaan. Het volgende jaar is hij door zelfstudie en met hulp van lessen in de oude talen geslaagd voor het

staatsexamen, waarmee hij een jaar had gewonnen.

De aanstaande student in de theologie heeft, voordat hij naar Leiden is getrokken, zich met zijn vriend Hans Kramers, de latere bekende hoogleraar in de fysica, ijverig met de lectuur van Heine en Goethe bezig gehouden, wat bepaald niet de aangewezen inleiding in de theologie betekent. Eén jaar kennismaking met deze faculteit is hem voldoende geweest om zichzelf te corrigeren in de weg die hij te volgen had. De smalle geloofsbasis van het vrijzinnig protestantisme, zoals het in de Nederlandse burgerij in het algemeen werd aangehangen — beleden zou hier een te zwaar woord zijn — zal de student wel geen geloofscrisis of -worsteling hebben berokkend. Hij ging Nederlandse letteren en geschiedenis, met nadruk op het laatste, studeren. Toch was het de literatuur die hem in die tijd bovenal aantrok. In 1914 te Leiden aangekomen, heeft hij de zomervacantie van 1915 met Hans Kramers op Texel doorgebracht om zich geheel te kunnen geven aan de vertaling van Romain Rollands *Jean Christoffe*, waarmee hij in de herfst gereed was.

In *De Gids* publiceerde hij een studie over Gottfried Keller, de Zwitserse schrijver van *Der Grüne Heinrich* en *Die Leute von Seldwyla* en voorts heeft hij in het studentenblad *Minerva* over Franse literatuur geschreven. Hoewel de geschiedwetenschap, hierin vooral gestimuleerd door de figuur van Huizinga, het vak van zijn voorkeur en later zijn levenstaak werd, heeft de liefde tot literaire vormgeving hem niet losgelaten. Daar kwam een derde levensbepalende factor bij.

In de 19de eeuw was het sociale vraagstuk nog niet zover boven de Nederlandse horizon gerezen dat het als levensvraag de theologie had kunnen vervangen bij jonge mensen die naar een studie zochten welke de hoogste waarheid en waarde scheen in te sluiten. Zo ongeveer heeft Allard Pierson zich eens uitgelaten. De theologie was toen het strijdperk der meningen, in het bijzonder de moderne protestantse theologie. Zij kon het niet meer zijn in de tijd waarin het sociale vraagstuk een beroep deed op de ethische gezindheid en de

sociale bewogenheid. Jan Romein kwam in aanraking met de marxistische gedachtenwereld, waarschijnlijk door zijn omgang, via zijn vriend Kramers, met de leden van een studiegroep van fysici onder leiding van de veelzijdig begaafde en veelzijdig belangstellende professor Ehrenfest. Mogelijk is hij door zijn vriend Dirk Struik, die later in de communistische jeugdbeweging een leidende rol heeft gespeeld en hoogleraar in de wiskunde in Cambridge (Mass.) is geworden, tot het marxisme gebracht. Dé grote gebeurtenis in die jaren was de Russische revolutie die op de toenmalige progressieve intelligentsia een indruk heeft gemaakt die latere generaties zich moeilijk meer kunnen voorstellen. Het was ook de tijd van de „Mosgroene" waarin de Russische revolutie verdedigd werd. Het was een vreugde voor de student met eigen inkomen, dat hij bij kon dragen tot de financiële steun van dit weekblad en daarmee ook in contact kwam met de revolutionaire élite van die dagen. De grote gebeurtenis met haar repercussies over bijna alle continenten gaf een nieuwe inhoud en richting aan de ethische idee die hem leidde.

Als men zich nu afvraagt of in Romein het moment van „prediking" — van een „wereldlijke" in plaats van een bovenaardse waarheid — merkbaar is gebleven en of prof. Banning gelijk heeft, wanneer hij het „geheim" van Romeins invloed door zijn geschriften poogt te verklaren door te stellen dat hij de „dominee in wetenschappelijke toga" is geworden voor de intellektuelengemeente die hem aanvaardde om de combinatie van beide momenten: het predikende, troostende, èn het wetenschappelijke, dan weet ik ook geen beter antwoord dan Romein zelf heeft gegeven. Er is wel iets waars in wat Banning schreef, meende hij, maar het is eenvoudig een feit dat er weinige geschiedschrijvers zijn geweest die niet door een ethische idee geleid worden. En dat is ook niet verwonderlijk, betoogt Romein. „Ergens raakt (de geschiedenis) altijd de diepste problemen van een mens, een volk, van de mensheid". En als Banning de indruk krijgt, dat het geval-Romein een uitzonderingsgeval

zou zijn, dan komt dit, „doordat het proces van vervreemding der geschiedbeoefening van cultuur en maatschappij al zo ver is voortgeschreden, dan komt dit doordat de geschiedwetenschap paradoxalerwijze onhistorisch is geworden, waarbij zij haar eigen grote tradities heeft verloochend . . ."

Het communisme bracht Jan Romein ook in aanraking met het toenmalige communistische Tweede-Kamerlid, dr. W. van Ravensteyn, historicus en tevens theoreticus van de Communistische Partij, die Jan-en-Annie — intussen getrouwd — bijstonden voor het werk in de Kamer.

Nadat het jonge paar enige tijd in Rotterdam had gewoond, dreef de zucht er eens uit te gaan, hen buitenslands en wel naar Kopenhagen waar Kramers toen assistent was bij Niels Bohr. Daar werd de vertaling van Franz Mehrings biografie van Marx voltooid en de oudste zoon, Jan Erik, geboren. De literaire belangstelling was intussen niet verdwenen. Jan had te Leiden Russisch gestudeerd onder prof. N. van Wijk en de dissertatie die hij in 1924 voltooide, was het gevolg van zijn hernieuwde studie: *„Dostojewski in de Westerse kritiek, een hoofdstuk uit de geschiedenis van de literaire roem.*

Dit viel al in de tijd van zijn journalistieke werkzaamheid: van 1921-1925 als redacteur van *De Tribune,* tevens van *De Communistische Gids.* Pos zei in zijn toespraak tot Romein in 1953, dat deze fase voor hen, die Romein van nabij hebben gevolgd, in zekere zin het toppunt van zijn levensontplooiing is geweest. „De omzwaai van theologie naar geschiedwetenschap was kinderspel vergeleken bij die van historiebeoefenaar, gevormd . . . onder het gesternte van Huizinga, naar de revolutionaire intellectueel . . . in dienst van het doel, waartoe de tijd opdracht verleende: de bevrijding der arbeidersklasse". Aan deze fase kwam in 1925 een eind door de „zuivering" in de partij. Toch is hij tot 1927 lid gebleven, totdat hij zou moeten worden verhoord op vraagpunten en daaraan wenste hij zich niet te onderwerpen. Zijn journalistieke werk vond een voortzetting in de medewerking aan

De Groene — de *Mosgroene* was in 1921 ter ziele gegaan — en aan *Groot Nederland.*

In die tijd werd de vertaling — en voor Nederland aanvulling en bewerking — van Harmsworth *Universal History of the World* ondernomen. Aan deze *Nieuwe geïllustreerde Wereldgeschiedenis* (1928-32) heeft Jan Romein enige hoofdstukken toegevoegd, o.a. over de Russische revolutie en *Het ontwaken van Azië.* Hierover een enkel woord, omdat het mee geschiedenis heeft „gemaakt". De uitgever heeft er 2000 ex. van laten overdrukken, die ondanks het verbod in het toenmalige Nederlandsch Oost-Indië zijn verspreid. Toen Jan en Annie in 1951 in Indonesië waren, Jan als gasthoogleraar aan de Universiteit te Jogjakarta, was het hun een verrassing van bijna ieder onder de leidende figuren met wie zij kennis maakten te vernemen dat zij deze overdruk intens gelezen hadden.

Het ligt in mijn bedoeling om in deze enkele bladzijden een paar momenten uit het leven van Jan Romein naar voren te halen die enig licht kunnen werpen op de man zoals ik en anderen hem hebben leren kennen, ethisch gericht, gedreven door sociale bewogenheid — anderen zullen wellicht zeggen, sociale schuldgevoelens en dan is dat nog geen schande — en een denkmoed die hem vaak geïsoleerd heeft van zijn vakgenoten die hem soms nauwelijks als zodanig beschouwden. De trouw die hem bond aan dat waaraan hij eens zijn hart verpand had, veroorzaakte gewetenscrises, wanneer de stem van zijn geweten als gevolg van een veranderd inzicht met deze trouw in botsing kwam. In de persoonlijke binding werd trouw tot vriendschap, waarover ik hierboven sprak. Hoe diep vriendschap hem kon gaan, daarvan getuigen de 4 pagina's over *Hans Kramers de mens* in het *Carillon der tijden,* blz. 328, e.v.

Romein streefde naar een totaliteitsvisie en zocht daarvoor naar inspirerende en richtinggevende denkwijzen, naar mensheid omvattende concepties, waarin weten en willen, onverbrekelijk met elkaar verbonden, elkaar stimuleerden. Daarom boeide hem de Marxistische dialektiek, grepen hem de gedachten-paren van

Toynbee als uitdaging en antwoord, visies die uit de studie der geschiedenis waren ontsprongen, daarom vochten in hem trouw aan wat hem eens gegrepen had met de kritische reflectie die hem steeds tot afwegen dwong.

N. A. Donkersloot

MET EN VOOR JAN ROMEIN

I

De strijd tegen het professoraat

In de eerste helft van 1938 had de Amsterdamse universiteit de vervulling van twee vacatures in de geschiedenis voor te bereiden. Toen hierbij natuurlijk Jan Romein naar voren kwam, ontbrandde een felle strijd tegen zijn benoeming, die met alle kracht en met alle middelen is gevoerd. De voordrachten, voor benoeming van een hoogleraar in de algemene en een in de vaderlandse geschiedenis bereikten de gemeenteraad zonder dat zijn naam erop voorkwam. De heer Matthijsen, in de zitting van 19 oktober hierover het woord voerend voor de S.D.A.P., deelde mee dat curatoren waren afgeweken van het advies der faculteit, waarvan de kleinst mogelijke meerderheid dr. Jan Romein als nummer één had aanbevolen. Ook als nummer twee kwam hij nu niet meer voor, hij bleek geheel van de voordracht afgevoerd, omdat drie vakhistorici behoorden tot de minderheid in de faculteit die hem niet als hoogleraar wilden. Zo men hem al zijn 'oppervlakkigheid' vergaf om het grondiger werk dat niet door dit verwijt werd getroffen, men vreesde dat in zijn onderwijs niet de vereiste wetenschappe-

lijkheid van hem te verwachten was. Als aangrijpingspunt voor de 'oppervlakkigheid' dienden de (hoezeer ook verantwoorde en tot heden geprezen en gelezen) populariserende geschiedwerken, door hem in opdracht en als broodwinning geschreven in de jaren waarin hij zich als free-lance auteur reeds geheel aan de geschiedenis wijdde. Voor het gebrek aan objectiviteit beriep men zich op de sterk gekleurde visie (van een politieke kleur), die men vreesde dat op bepaalde punten in zijn onderwijs zou prevaleren.

In tegenstelling tot de woordvoerder van de S.D.A.P. die de benoeming van Romein in het belang van de wetenschap en haar vrije beoefening met klem aanbeval, kwam de heer Wijnkoop voor de communistische fractie verklaren dat deze niet op dr. Romein zou stemmen, omdat hij een ontwikkeling had doorgemaakt die niet samenging met het belang der ontwikkeling van de Sowjet-Unie. Hierom, niet om zijn breuk met de partij werd hij onaanvaardbaar geacht. Zijn fractie wilde niet iemand op een hoogleraarsstoel brengen die aan de vijanden der Sowjet-Unie bewust wapenen in handen speelt.

Het felle verzet van zo tegenstrijdige kanten tegen Romeins benoeming wekte ook een tegen-actie, het verschijnen van de voordrachten zonder zijn naam lokte een adres uit, met als eerste ondertekenaars dr. D. Loenen, dr. J. F. Niermeyer en dr. J. Presser, gesteund door een vijfentwintigtal andere beoefenaars der geesteswetenschappen van naam, w.o. Ter Braak, Binnendijk, prof. Leo Polak, dr. Brummel en dr. Jacobsen, waarbij een samenvattend overzicht werd gevoegd over de wetenschappelijke en verdere kwaliteiten van dr. Romein. Ook was een adres ingekomen van oud-leerlingen, onder wie rooms-katholieken en christelijk-protestanten, die verklaarden dat zijn onderwijs zich steeds had gekenmerkt door de grootst mogelijke objectiviteit. Die historische objectiviteit viel niet beter te verdedigen dan in wat dr. Jef Suys mij daarover had geschreven, n.l. met te wijzen op Romeins ontvankelijkheid voor problemen en zijn bewustheid der grenzen van eigen objectiviteit; men zou

goed doen hen die zijn historische objectiviteit betwistten uit te nodigen hun standpunt te bepalen tegenover het zeer bewuste, scherp-doordachte betoog van Romein in Zekerheid en onzekerheid in de geschiedwetenschap, dat over dezelfde kwestie handelt. Zijn leermeester, prof Van Wijk, schreef over zijn dissertatie, dat deze, in het Nederlands geschreven, in het buitenland onbekender bleef dan zij verdiende; toen enige jaren later een Duits boek over een soortgelijke materie verscheen, erkende de kritiek dat de te laat opgemerkte Nederlander veel meer had bereikt dan de Duitser.

Maar — met alle middelen werd de benoeming van Romein tegengegaan, immers ontbrak zelfs niet de, als het zo te pas komt, altijd zo graag gebruikte beschuldiging van plagiaat, in de raadsvergadering werd dit kwalijke argument gereleveerd. Na de raadsvergadering verscheen een protest, ondertekend door vijftien hoogleraren, leden der letterenfaculteit aan de universiteit van Amsterdam, w.o. voor- en tegenstanders van zijn benoeming, waarin werd verklaard dat het steunen op voorgangers in een werk van populairwetenschappelijke aard over 36 Nederlandse gestalten uit zes eeuwen als de Erflaters van onze beschaving niemand het recht geeft dr. Romein tot plagiator te bestempelen, en dat zijn verdiensten als historicus beoordeeld behoren te worden op grond van zijn zuiver wetenschappelijke werken als Dostojewsky in de Westerse kritiek en de Geschiedenis van de Noord-Nederlandse geschiedschrijving in de middeleeuwen, Het onvoltooid verleden. Prof. Posthumus, die het bezwaar der afhankelijkheid had opgeworpen (later met Romein, o.m. bij de opbouw van de zevende faculteit, in hartelijke samenwerking en waardering verbonden) verklaarde in de pers dat er op grond van zijn bezwaar geen reden was van plagiaat te spreken en dat het karakter van dr. Romein door zijn bezwaren niet was aangetast.

De raadszitting culmineerde in een ongekend hevige benoemingsstrijd bij de stemmingen. Tot tweemaal toe verkreeg geen candidaat een volstrekte meerderheid,

de derde stemming werd een herstemming tussen dr. Tenhaeff en dr. Romein, waarbij de laatste slechts twee stemmen achterbleef (18—16) terwijl 7 blanco stemmen waren uitgebracht, zodat eerstgenoemde tot gewoon hoogleraar in de algemene geschiedenis was benoemd. In de vacature voor een buitengewoon hoogleraar in de vaderlandse geschiedenis, op welke voordracht dr. Romein evenmin voorkwam, werd de tweede candidaat dr. H. A. Enno van Gelder met drie stemmen voorsprong op no. 1 (19—22) benoemd.

In het begin van 1939 stond men opnieuw voor de vervulling van deze vacature in de vaderlandse geschiedenis, doordat de benoemde en B. en W. over de regeling van diens positie niet tot overeenstemming waren gekomen en deze voor de benoeming tenslotte bedankte. Weer ontbrandde de strijd. Ditmaal eindigde deze met de benoeming van dr. Romein, buiten de voordracht om, in de raadszitting van 31 mei 1939. Hij behaalde twee stemmen meer dan dr. Van Winter die door curatoren wederom als no. 1 op de voordracht was geplaatst (19—21). Weer voerde voor de communisten Wijnkoop het woord, maar nu niet tegen Romeins benoeming, de veranderde houding van zijn fractie motiveerde hij met de gewijzigde situatie waardoor voor hen de bezwaren tegen Romein minder wogen. De sociaal-democraten stemden meerendeels voor Romein.

Maar nog gaven de verbeten tegenstanders het niet op. Zij deden de benoemde hoogleraar de eer aan te trachten zijn benoeming tot het uiterste tegen te gaan en grepen naar het laatst overblijvende middel: de Koninklijke bekrachtiging van zijn benoeming te voorkomen. Dat deze aan een benoeming onthouden bleef was bijna zonder precedent; na de oorlog zou de benoeming van dr. Jef Suys onder minister Gielen op deze wijze vernietigd worden. Ditmaal waren oud-hoogleraren in het geweer gebracht, zestien emeriti van de Amsterdamse universiteit, onder wie de naam van de historicus Brugmans uiteraard de meeste aandacht trok, verklaarden in een adres aan de minister van onderwijs, onthutst te zijn dat bij de benoeming

politieke overwegingen de doorslag hadden gegeven en van oordeel dat het onderwijs in vaderlandse geschiedenis alleen veilig was bij geleerden wier liefde voor het vaderland onverdacht is, verzochten zij de minister dringend te bevorderen dat aan deze benoeming de Koninklijke goedkeuring niet zou worden verleend. Waardig was het verweer van Romein tegen een verzet dat het karakter van kennelijke laster aannam, de weerlegging viel hem niet moeilijk, zijn verstand gebood zijn trots dit niet na te laten. De oudhoogleraren, merkbaar geschrokken van het stemming maken waarvoor zij waren gebruikt, kwamen op hun verklaring terug, nadrukkelijk op de door hen uitgesproken verdenking van tekort aan vaderlandsliefde. Een protest tegen hun stappen was op initiatief van Amsterdamse, Leidse en Utrechtse hoogleraren der letterenfaculteit tegen deze en andere onwaardige aanvallen en tendentieuse en onbevoegde bemoeiingen aan de minister toegezonden, met o.a. de namen van de professoren Duyvendak en Kernkamp. Op 6 juli 1939 volgde eindelijk de Koninklijke bekrachtiging.

Bijna had de Amsterdamse universiteit zich, vlak voor de oorlog, voorgoed een geleerde laten ontgaan die bij zijn dood, nu drieëntwintig jaar later, algemeen werd geëeerd als een die haar naam heeft hooggehouden en verhoogd. De Koninklijke Academie van Wetenschappen heeft echter de grondlegger van de wetenschap der theoretische geschiedenis in ons land nooit de officiële erkenning van zijn wetenschappelijke voortreffelijkheid waardig gekeurd. En zijn vaderlandsliefde: in november 1940 hield Romein in de aula zijn rede, befaamd als die van prof. Scholten, over oorsprong, voortgang en toekomst van den Nederlandsen geest, een daad die hem mede kwam te staan op het concentratiekamp Amersfoort, in de daarop volgende winter. Een koninklijke onderscheiding als erkenning van wat hij als historicus voor de zelfkennis van het Nederlandse volk heeft gedaan, is hem echter evenals Pos nooit geworden. Buitenlandse erkenningen van zijn diepgaand begrip en veelomvattende kennis, en vooral van zijn synthetische en zijn

theoretische gaven, zijn hem door opdrachten en door uitgaven in ruimer mate ten deel gevallen dan in eigen land. De geschiedenis van de roem en waardering van Romein waaraan het gelukkig ook niet heeft ontbroken, houdt een tragische inslag van tegenwerking, onderschatting en miskenning die hem niet bespaard zijn gebleven. Zijn antwoord was: werken, werken, werken, op internationaal en op nationaal niveau. Hij gebruikte zijn krachten volledig op in het onbaatzuchtig werk, in de dienst aan de wetenschap, aan het welzijn der samenleving en aan de rechten van de mens. Hij heeft wel eens de wens uitgesproken van een zo genadig einde als van Busken Huet, aan zijn schrijftafel over een artikel gebogen. Hij zeide mij eens met blijmoedige scherts: zo werken we door, tot de dood erop volgt. Hij heeft gewerkt zolang het dag was, de nacht viel nog te vroeg om de dood aan zijn werktafel te mogen ontvangen.

II

Gesprek en samenwerking

Terwijl ik met Jan Romein op zo menige plaats en tijdstip, in universiteit, in Nieuwe Stem, op vergaderingen of ervoor en erna heb samengewerkt en daaraan vele en rijke herinneringen bezit, wil ik het hier toch bij voorkeur hebben over die andere langdurige, meer innerlijke en indirecte samenwerking die men zich het meest bewust wordt, nu de directe zoveel te vroeg is afgesneden. En terwijl men zich nog kwelt met de oude vraag: Egidius, waar bestu bleven, begint men te bespeuren, dat die makker van het interne, intense samenwerken behouden bleef; mij er reken-

schap van gevend hoe grote invloed Jan Romeins werk de jaren door op mijn onderwijs heeft gehad. Niet te tellen is het aantal malen dat ik bij het voorbereiden van de colleges opstond en een van zijn bundels, mij veelal door zijn eigen inscriptie dubbel waard, uit de boekenkast nam om mij raad te geven in het probleem waarmee ik bezig was. De aard van zijn werk gaf daar steeds weer aanleiding toe, en niet zozeer omdat hij als geleerde ook een schrijver was zoals dat bij historici een enkele maal voorkomt, zij het Fruin, Huizinga of Romein, maar vooral omdat de theoreticus op zijn gebied vragen beantwoordde die ik op het mijne weervond. Veel inspiratie en verheldering is daarvan voor mij uitgegaan. Er is aan de universiteit weinig coördinatie in de behandeling van onderwerpen mogelijk — het studium generale bleef een poging daartoe in het beknopte — maar hier was zij er op bijna onmerkbare wijze vaak toch. Als student heeft het op mij grote indruk gemaakt op het vroege collegeuur van Huizinga trouw zijn collega Roessingh als hoorder aanwezig te zien. Jan Romein zou later niet als hoorder maar als mentor in mijn collegezaal de onzichtbare mede-aanwezige zijn, hij is er in menig opzicht mijn leermeester, menigmaal mijn raadgever geweest. Het lezen en herlezen van zijn werk heeft veel indruk op mij gemaakt, vooral de, zo vaak betwiste, zin voor objectivering en relativering die het kenmerkt, met een verhoogde spanning doordat het erin samengaat met een heugenis of heimwee naar het absolute dat aan de, maar hoe scherp door hemzelf gecontroleerde idealist in hem bleef herinneren. Zijn studies riepen problemen op die ook de mijne waren of werden, zij vroegen om parallellen, zij wierpen parallelvragen op, steunden en verhelderden het inzicht of voerden tot discussie, bij uitzondering soms tot verweer, zij stimuleerden altijd opnieuw.

Het begrip theoretische geschiedenis, onderwerp van zijn rede op het filologencongres te Amsterdam in 1946, opgenomen in de bundel Tussen vrees en vrijheid, had hij al geïntroduceerd in zijn inaugurele rede over Het vergruisde beeld in oktober 1939. De hechte

samenhang, in voortgezette ontwikkeling en zelfgesprek, is voor zijn werk bij uitstek karakteristiek. Tekenend voor de geest van zijn werk en de spanningen waarop dit werd veroverd en verwerkt, is ook de opdracht van dit werk: aan Jef Suys wiens geest te vrij bleek voor de vrees (een motto dat door de loop der gebeurtenissen na de oorlog toen de benoeming tot hoogleraar van Suys werd te niet gedaan nog des te reëler inhoud en waarheid zou krijgen). Romein vond altijd weer uit duizend vrezen die zijn bezorgde geest niet loochende noch gemakkelijk afschudde, de enige weg van inzicht en overtuiging, en de moed dier overtuiging. Het heeft zijn leven aanmerkelijk verzwaard maar de figuur is er groter om en door. Altijd gaf hij gehoor als de hoefslag van de ruiter uit de wereld, die hem kwam roepen, waarvan Henriëtte Roland Holst spreekt, dwingend van ver of nabij werd gehoord, maar het liefst bleef hij over zijn beschouwingen gebogen, zag hij zijn cirkels niet verstoord door het gerucht of strijdgewoel rondom, en verdiepte hij zich in de zin der geschiedenis, dat is het lot van de mensheid en zijn verklaring, het liefst was hij de objectiverende en relativerende wijsgeer die later dan ook temidden der zware, zijn tengere maar wilskrachtige schouders drukkende taken en lasten, zich niet afwendde maar inkeerde tot de theorie der geschiedenis.

Het onderwijs zoals ik het gaf werd soms meer en meer tot theorie der literatuurwetenschap en toen ik deze later, sinds 1956, ook expliciet te geven had, bracht mij dit des te meer met zijn gedachtengangen en problemen in aanraking. Maar al in '46 en in '47 kwamen op college de onderwerpen literaire critiek en blijvende (of gebleven) waarde aan de orde, waarbij Van Eyck maar ook Romein mij tot richtsnoer dienden, de laatste met name in zijn studie over Eeuwigheidswaarden, opgenomen in de bundel In opdracht van de tijd, waarin hij het denkbeeld uitwerkte der poly-interpretabiliteit (omstreden term en begrip). Later toen ik een aantal relativeringen van het begrip literatuur en daarmee van literatuurwetenschap beproefde te omlijnen, was het opnieuw zijn studie over

Zekerheid en onzekerheid, veelbetekenend voorzien van de ondertitel Het probleem der historische objectiviteit (probleem dat hem is blijven beheersen) waar ik mee rekening had te houden bij het zoeken naar de betrekkelijke zekerheden der literatuurwetenschap, het in de geesteswetenschappelijke sfeer der onbewijsbaarheid verkrijgbare optimum van betrouwbare en gecontroleerde evidentie en onder toezicht gestelde subjectiviteit, waar op dit gebied een Van Eyck en een Wellek bij uit komen, een mogelijkheid openend van wetenschappelijke literaire critiek en van een synthese van waarde-oordeel en interpretatie. Weer spraken zijn beschouwingen mee bij de vragen of vader Tijd ook als rechter Tijd zou kunnen worden vertrouwd ten aanzien van blijvende of gebleven waarden, en weer viel daarbij Romeins sjibboleth der poly-interpretabiliteit te bedenken, met de overweging van een amendement voor die talrijke gevallen waarin, zij het een Egidiuslied of een Stabat Mater, eigenlijk nauwelijks interpretatieverschil mogelijk is maar het 'eeuwige' van het kunstwerk te danken is aan het polyprojectabele op telkens weer anderer beleving in andere tijden van nagenoeg gelijke emotie, van verlies, verdriet en devotie.

Op zijn minst even stimulerend waren zijn bijdragen over de beeldvorming in de geschiedenis, waarbij te toetsen viel hoe deze bij literaire werken door de subjectiviteit van het hier gegeven 'feit' of 'object' nog a fortiori kwam te gelden, en wederom bewoog zich dan de problematiek om de grenzen der 'objectiviteit' en haar betrekkelijk mogelijke realisering. Bij de beschouwing van de relatie van geschied- en literatuurwetenschap had die door Romein zo scherp gestelde vraag van de beeldvorming natuurlijk een grote rol te spelen, maar al eerder had deze zich aangemeld, in het laatste studiejaar van mijn oude leeropdracht zelfs tweemaal, bij het beeld der Renaissance en bij dat van de negentiende eeuw, bij welke laatste beschouwing Romeins voortreffelijke bijdrage tot het studium generale over de 19e eeuw, van 1947, een onmisbare steun was.

Maar ook waar men het niet verwachten zou, tot midden in de literatuur zelf, is zijn werk mij meer dan eens te hulp gekomen, ik denk aan die merkwaardige verrassing van zijn studie over het beeld van de westerse mens in de 20ste-eeuwse roman, uit de zomer van '56 (zie Nieuwe Stem 1958), imposant hoofdstuk voor zijn History of the scientific and cultural development of mankind; en, bij de beschouwing van de novelle aan dat vroege experiment, die interessante poging tot het schrijven van een novelle geheel gefundeerd op historische waarheid, De dood van Nikephoros Phokas ('29).

Niet samen te vatten zijn de vele gesprekken, toch altijd bijna terloops op gang gekomen, na vergadering of examen, op weg naar huis op late uren, van nabije huisdeur tot huisdeur vroeger soms nog wel peripatetisch voortgezet, of een enkele maal op de Larense heide tijdens de bezetting, in de voorbereiding van het oprichten van dit tijdschrift; hoe het zijn hart had in wel en wee (dikwijls het laatste, als het materieel of met zijn vijanden had te kampen) bleek tot uit Indonesië, en tot van zijn ziekbed nog op het laatst. In wezen gingen de gesprekken altijd om de mens en zijn lot als mensheid, om zin, om schuld, om hoop. Soms volgde op een gesprek nog een briefje, een citaat als vertroosting of aansporing. Zo van Lessing, n.a.v. Voltaire: „Den Menschen im einzeln zu kennen; was kennt man? Thoren und Bösewichter ... ganz anders ist es mit der Betrachtung des Menschen überhaupt. Ueberhaupt verrät er etwas grosses und seinen göttlichen Ursprung." Het plein waar men hem zo vaak kon zien gaan, de handen op de rug, bezorgd om de mens en om het werk, het kende hem minder dan Athene Socrates, maar het bleef hem missen na zijn vertrek. Het land blijft hem missen na zijn heengaan.

J. Haak

ROMEIN IN CONTACT MET STUDENTEN EN ASSISTENTEN

De candidandi kenden hem niet; zij discussiëerden slechts over hem. Zij waren natuurlijk wat teleurgesteld, bij de aanvang van hun studie te bemerken, dat (sinds 1946) Romein alleen nog colleges voor candidaten gaf, wegens vele drukke werkzaamheden de candidandi aan de goede zorgen van een lector toevertrouwend.

Toch studeerden zij „bij Romein". Wie van de naoorlogse studenten-generatie herinnert zich niet de hevige debatten over de „Theoretische geschiedenis", toen Romein dat begrip van de kansel van de Koepelkerk aan het Leidse bosje voor het eerst gelanceerd had? Iedereen nam stelling, soms positief, vaak — zoals het een student betaamt — negatief, althans kritisch: Romein had alleen maar een nieuwe naam bedacht voor oude koek, hij had de hele historiografie geannexeerd, hij had de sociologie binnengehaald, de filosofie buitengestoten en toch juist weer niet buitengestoten, etc. etc. Ondertussen had hij de hele studentenwereld aan het denken gekregen over methode en techniek, over objectiviteit en subjectiviteit, over beeldvorming en vergruizing, over de machinekamer en de brug, en over de staart van een koe, die zij — volgens een bepaald soort geschiedschrijving — heeft *om* er vliegen mee weg te slaan. Ook de bundels met opstellen, die elke paar jaar verschenen, vonden een gretig onthaal. Het contact met Romein was gelegd, óók via boekpapier.

Dan kwam, voor de derdejaars, het colloquium, en daarmee de kennismaking met de hoogleraar. We zaten in die jaren in de Economisch-Historische Bi-

bliotheek, allemaal weggedoken in grote luie stoelen, bij het gezellige licht van ouderwetse leeslampen. Er was sfeer, maar dat kwam bepaald niet alleen door die stoelen en dat licht. Dat kwam door Romein. Het was *zijn* colloquium, niet alleen omdat het zijn initiatief was geweest hier mee te beginnen, maar omdat hij zich duidelijk ten volle er voor gaf. Hij nam de student, die aan het woord was, au sérieux, kon hem flink kritiseren en ook wel ongemakkelijk interrumperen, maar beantwoordde hem in de discussie ook serieus en altijd op niveau. Meestal geen voorzitter bij dit „jongeren"-colloquium, drukte hij toch zijn stempel erop door zijn intensieve oplettendheid bij de voordracht en door de talloze opmerkingen, die hij naar aanleiding daarvan wist te maken. Die opmerkingen betroffen ten dele kleinigheden (maar bewezen dan toch zijn nauwgezetheid bij het luisteren, ook naar een vervelende spreekbeurt), vaak echter ook maakten zij openingen in de beslotenheid van het onderwerp, die ons verrasten. Dan schoot het gehoor uit de soms al te luie posities omhoog om niets te verliezen van de geserreerde taal, die er van het hoofd van de tafel af gesproken werd. Romein's beschouwingen verschaften het colloquium niveau, redden soms de avond, als de inleiding eens minder gelukkig was geweest. Vooral als hij niet de rol van voorzitter hoefde te bekleden, was Romein op zijn best. Als voorzitter, bij het candidatencolloquium, vergat hij wel eens leiding te geven aan de discussie, waarin hij zelf te zeer met zijn gedachten verwikkeld was om bovendien nog op degenen te kunnen letten, die eventueel (na aanmoediging) ook wel iets in het midden wilden brengen. Ideaal was de combinatie Presser (voorzitter)—Romein (aan zijn linker hand, op het hoekje van de lange aaneengeschoven tafels). Het was een genoegen om er heen te gaan en we gingen dan ook vaak naar huis (of naar de kroeg) met het gevoel iets beleefd te hebben.

Op het colloquium en op het candidatencollege verdedigde Romein uiteraard een eigen mening. Andere bijdragen in dit tijdschrift zullen trachten de plaats

van deze mening in het geheel van de geschiedwetenschap te bepalen. Hier moge slechts opgemerkt worden, dat Romein's opinie nooit een stereotyp karakter had en dat zij nooit op een dominerende wijze naar voren werd gebracht. Voor buitenstaanders, die de strijdbare Romein uit zijn geschriften kenden, was het vaak verrassend te zien of te horen, hoe hier een heel andere Romein zich openbaarde: een behoedzame, vóór alles begrijpende Romein, die zonder enige stemverheffing of dikdoenerij in de eerste plaats zich inspande te begrijpen, wat de ander bedoelde, en voorts ook, waaróm de ander dat bedoelde. Hierbij was het onverschillig, of die ander een student, een hoogleraar, of een getuige uit het verleden was. „Gelooft niet wat de geschiedschrijvers zeggen, maar evenmin dat zij het zonder grond zeggen": dit motto van zijn Noord-Nederlandse geschiedschrijving in de Middeleeuwen paste hij eigenlijk ook in de discussie toe, of misschien wel in de hele omgang met mensen. Misschien werden mensen (waaronder geschiedschrijvers) daarbij wel eens te gemakkelijk begrepen en in een vakje geplaatst, waarin zij niet thuis wilden behoren. Maar nooit heb ik het gevoel gekregen, dat daarbij ooit iemand in Romein's eigen vakje gedrukt werd. Hij liet de wederpartij, waar deze was; bekeren was niet Romein's behoefte. Speciaal dit hebben buitenstaanders vaak misverstaan. Mocht de oude aanklacht tegen het opdringen van bepaalde politieke en maatschappij-opvattingen spoedig verstommen (bij gebrek aan bewijs en bij bewijs van het tegendeel), wel werd nog vaak beweerd, dat Romein zijn methodologische, theoretisch-historische opvattingen aan de studerende jeugd opdrong, ja hen zelfs in deze richting dreef. Toen in 1948 in een historisch tijdschrift een bij Romein verdedigd proefschrift werd aangevallen en de aanvaller, over het hoofd van de promovendus heen, Romein's onderwijs in het hierboven aangeduide valse daglicht stelde, verhieven de studenten hun stem: niet om zich wetenschappelijk een oordeel aan te matigen in het conflict tussen criticus en jonge doctor, maar om Romein's onderwijs schoon te wassen van een eenzijdigheid en

opdringerigheid, die tot het rijk der grove misverstanden behoorden.

De vrijheid van oordeel, de vrijheid van onderwerp en de vrijheid van methode genoten ieder student en ieder promovendus bij Romein onverkort. Eerder nog te veel dan te weinig vrijheid. Men kan zich inderdaad afvragen, of hij er niet goed aan gedaan had iets meer zijn stempel te drukken op de studie van de aan hem toevertrouwden; iets meer hen zachtkens toe te dringen naar vruchtbare studieterreinen, en naar een bepaalde aanpak. Hij ging eigenlijk accoord met alles, wat men zelf voorstelde, zijn oordeel was eerder te mild dan te streng, zijn neiging tot schoolvorming te zeer afwezig.

En hier kom ik op het voor mijn gevoelen belangrijkste kenmerk van het contact met Romein: hij had tegenover de studenten niets *autoritairs* in zijn houding, niets van de ouderwetse 19e eeuwse professor, niets van hoogmoedigheid en ongenaakbaarheid. Dat betekende toch bepaald niet, dat hij zich door jan-en-alleman liet tutoyeren en op de schouders slaan; goede omgangsvormen, een bepaalde natuurlijke afstand wenste hij zeer zeker gehandhaafd te zien. De student, die hem op een goede dag een brief meende te kunnen schrijven met de aanhef „Beste prof", vond in zijn ogen geen genade, al vertelde hij het verhaal graag en smakelijk verder. Aan de andere kant was het hem een doorn in het oog, als een hem goed kennende afgestudeerde met het plechtige „Hooggeleerde Heer" meende te moeten beginnen. De onderdanigheid waardeerde hij evenmin als de onbeschoftheid.

De afwezigheid van het autoritaire kwam te sterker nog uit in Romeins omgang met assistenten. Niet alleen de wetenschappelijk ambtenaar-nieuwe stijl (een nog jonge functie in de literaire faculteit), maar ook de assistent-oude stijl, meestal nog student, behandelde hij op een wijze, die uitnodigde tot zelfstandig tegenspel. Als assistent van Romein hoefde je waarachtig geen ja-en-amen, geen ja-professor-nee-professor te spelen. Hij was ontvankelijk juist voor initiatieven, voorstellen, ook voor tegenwerpingen, bezwaren, kri-

tiek. Organisatorisch kon hij wel eens wat omslachtige plannen hebben; een redelijk tegenvoorstel werd dan meteen erkend en in dank aanvaard. Maar ook op vakgebied was hij groot genoeg om correcties te aanvaarden, zelfs van de zijde van een nog niet afgestudeerd assistent. Een kras voorbeeld vind ik nog altijd het verhaal van de assistent, die een manuscript van Romein te lezen kreeg, met de genereuze toestemming om alles aan te strepen, wat hem niet in den haak leek; waarbij die assistent de brutaliteit had om ergens in de marge met een uitroepteken te noteren: denkfout! Romein glimlachte er wat over, om vervolgens serieus de gewraakte zinsnede te gaan bekijken, misschien zelfs wel te veranderen. Hoeveel gemakkelijker heeft het de hoogleraar, die eenvoudig zijn assistenten naar de U.B. stuurt om boeken te halen en verder niet met hem in discussie treedt! Wat een enorme leerschool krijgt degene, die, uitverkoren tot frequent contact, in een zo menselijke verhouding tot zijn hoogleraar wordt geplaatst, dat hij de dienstverhouding soms dreigt te vergeten; die a.h.w. wordt uitgedaagd een eigen mening te poneren, en toch die eigen mening zo nodig ondergeschikt dient te maken aan die van de superieur.

Kenmerkend voor Romein's contact met assistenten was de wijze, waarop hij hen liet delen in zijn betrekkingen met collega's. Bij de ontvangst van gasthoogleraren uit het buitenland werd de assistent altijd ingeschakeld, niet alleen voor de kleine diensten, die in zo'n geval te bewijzen zijn, maar ook voor de borrel na afloop van de voordracht of bij de maaltijd ergens in de stad. Al vroeg ook betrok hij zijn assistent in besprekingen met andere hoogleraren van de faculteit, ook toen deze vorm van democratie nog nauwelijks aan de universiteit was doorgedrongen. Was het uitsluitend democratisch besef, dat hem tot dergelijke uitnodigingen bewoog? Had hij zelf niet een grote behoefte aan de steun en nabijheid van medewerkers? Romein was bepaald niet het type mens, dat bij voorkeur alles alleen afdoet. Maar het heeft weinig zin hier te gaan analyseren, wat daarbij zijn diepste drijf-

veren waren. De assistent voer er alleen maar wèl bij, dat hij zo zeer met het bedrijf èn met de mens in aanraking mocht komen.

Medewerker geweest te zijn van professor Romein is een kostelijke herinnering.

Caroline F. Ware *

PROFESSOR JAN ROMEIN

COLLEAGUE AND CO-AUTHOR

It was my great privilege to work for eight years with Professor Jan Romein on the Unesco *History of the Scientific and Cultural Development of Mankind.* We shared responsibility, together with a third colleague from India, Sadar K. M. Panikkar, for the volume of this *History* dealing with the Twentieth Century. The mandate which we carried out was to create a joint work, a genuinely international product, rather than to divide the field and assume responsibility individually for separate parts. Thus we worked through together every problem, from major questions of organization, interpretation and emphasis to editorial details. According to the procedure established for the preparation of the *History,* the draft of our manuscript was circulated for comment and suggestions to the national commissions for Unesco in all the member countries, and we shared responsibility for accepting or rejecting the multitude of suggestions offered.

It is difficult to put into words what Professor Romein brought to this task and to describe the quality of his collaboration. Obviously, international collaboration and joint authorship of a work such as this is far from an easy process, especially when the three co-authors are widely separated by distance. We had to establish our working relationship by correspondance, and we met for the first time six months later, after we had worked out the general plan of the volume and the details of its first section. In this process, I come to know the justness of Professor Romein's judgment, his flexibility, modesty and humor even before I had met him. In one of his early letters, he

responded to my suggestions in a wholly characteristic manner. First he set forth carefully the reasons for his original proposal: then he considered my suggestions and concluded that if he were writing an independent work he would insist on his proposal, but he recognized that my suggestions were more in line with the assignment we had been given by Unesco; then he examined systematically the points he had intended to cover and ascertained that they could be encompassed within a revised plan which he designed, incorporating my suggestions. He then concluded, „I hope that I have not produced a mouse. (I do not consider myself a mountain)." With such a collaborator, no problems would he insoluble, and positive contributions would be great. And so, indeed, it proved.

Professor Romein's great fund of knowledge was always ready to be drawn upon to support or test a generalization, to pose a problem, to correct a misconception. We knew that he would keep us on solid ground. His penetrating and creative analysis, whether of literature or religion, of changing social structures or of the impact of political events, was a guarantee against the danger that the work might become pedantic. His insight not only illumined the parts which he drafted but, through his sensitive criticism, the sections drafted by others. Then there was his judgment, always just, always honest, never hasty or dogmatic, always subject to revision if the evidence warranted. As the work progressed, I came to depend greatly upon this judgment, and often burdened him with questions, imposing on his patience and conscientiousness, because I felt such reassurance in his response.

To the practical, day-by-day task of writing, revising and editing, Professor Romein brought a generous dedication of his time and energy, as well as an unfailing, meticulous attention to detail. In spite of pressure of other work, he never delayed to send material or reply to an inquiry, except when he was ill, and, well or ill, nothing was overlooked. From his first letter presenting his preliminary ideas for the opening

section of the volume, to his last note very shortly before his death suggesting the addition of a minor item in one of the charts, he gave every problem his full attention and the full benefit of his sharp mind and careful workmanship. At the same time, he never assumed a proprietary attitude toward the ideas which he contributed or his particular way of developing or expressing a point. His sense of excellence on the one hand and his modesty on the other made him insist on accuracy and quality but not on a personal form or identification. Such a combination of meticulous care and flexibility is indeed rare, yet he managed to be systematic without being rigid, always precise but never petty, clear and concrete but not unyielding.

These qualitities of scholarship and workmanship, in and of themselves, made him an ideal colleague. But it was his attitude toward humanity, toward history and toward life that made the process of collaboration with him a rare and rich experience. He viewed mankind in general, and people in particular, in terms of their potentialities. His profound sense of human dignity, his compassion and his basic faith in man's ultimate capacity to face and shape his own destiny infused his thinking and his attitude. He saw modern civilization, based on science and rational organization, as making a break with age-old patterns of human society based on personal relationships, — a break which can be seen in historical contrasts and also in the gap between „developed" and „underdeveloped" countries today. In this light, many of the problems and processes of the modern age are manifestations of mankind's adaptation to this modification of the „common human pattern". While he was keenly interested in historical theory, it was never divorced from the human reality.

Perhaps what gave the experience of working with Professor Romein on the cultural history of the twentieth century such a special quality, — apart from the sheer delight in his rich mind, his warmth and sensitivity, his unfailing humor and his capacity for enjoyment — was the fact that he himself epitomized

so much of his time. Het was completely European, yet respected and loved in Asia, and at home in the literature and thought of most parts of the world; an intellectual, with direct sympathy and understanding for man, women and children of all social groups; an historian steeped in the past, but thoroughly alive to the present; a scientific intelligence and a humanistic spirit. To work with him on the history of the age, many of whose finest aspects he so truly represented, was not only to gain a living understanding of his time, but to experience a constant renewal of the faith in human potentiality which he so deeply felt.

---

* Author-Editor of Volume VI, „The Twentieth Century" of Unesco's **History of the Scientific and Cultural Development of Mankind.** Co-author-Editors, Jan M. Romein and K. M. Panikkar (in press).

G. J. Resink

IN DE BAN VAN ROMEIN

Langs vierderlei weg is de Indonesische intelligentsia en zijn in het bijzonder haar historici in de ban van Romein gekomen.

Reeds voor de oorlog moet de socialist en marxistische ideoloog Romein hen aangetrokken hebben. Zijn *Machten van deze Tijd* was toen een bekend boek en zijn socialistische ideeën moeten toen al indruk gemaakt hebben, niet alleen omdat de belangrijkste politieke partijen en stromingen altijd wel enige socialistische geloofsartikelen beleden, maar vooral ook omdat Romein een politiek toekomstperspectief voor ogen stond, waarin voor een mogelijk onafhankelijk Indonesië plaats was en welk perspectief hij dus met de grote meerderheid der intelligentsia deelde. In de afgelopen jaren is hij deze visie trouw gebleven in het pleit om wat in het Indonesisch Irian Barat heet en hij is naar men mag hopen gestorven in de verwachting, dat er misschien toch nog een vergelijk bereikt en daarmede een vriendschap hersteld zou kunnen worden, die hij zelf in het belang van Nederland en Indonesië beide zo standvastig heeft willen bevorderen. Het verbaast dan ook niet dat in de bange julidagen van dit jaar, toen menig Indonesisch intellectueel verwachtte dat verdere vijandschap het winnen zou, één der weinige uit Nederland doorgekomen berichten de dood betrof van hem, die zozeer sympathisant, welhaast partisaan was geweest, door zijn partijkeuze in de controverse, die zijn vaderland en de Indonesische Republiek verdeeld hield. Het rumoer vóór en bij Romeins benoeming tot buitengewoon hoogleraar in de Vaderlandse Geschiedenis coïncideerde in de dertiger jaren op Java met de veel stillere strijd om de benoeming van de bekende nationalist Dr. Soetomo, die

hoogleraar aan de Geneeskundige Hogeschool had kunnen worden als hij van zijn politieke activiteiten had willen afzien. De laatste kreeg het professoraat niet, Romein kreeg het later. De parallellie in de tragiek voor wie principieel ver — te ver — vooruitzagen sprak echter duidelijk aan, zoals wij thans getroffen worden door de evenwijdigheid in loop van het lotgeval in het heengaan in ditzelfde jaar van hem en Indonesië's eerste nationalistische historicus Moh. Yamin.

Toch zou de progressiviteit van de eerste duidelijk marxistisch gerichte hoogleraar in de nationale geschiedenis van Nederland niet zó op de verbeelding van de nationalistische intellectuelen hebben gewerkt indien hij niet aan kijk op de toekomst liefdevolle visie op eigen verleden gepaard had, als hij kortom niet zo socialistisch was geweest en zo nationalistisch tevens. De „nationalist" Romein van de lage landen in Noordwest-Europa kreeg bijzonder reliëf door zijn onder de Duitse bezetting gehouden voordrachten, die de hoge eilanden in Zuidoost-Azië bereikten toen het woord Indonesiër al wel, de term Indonesië zeer bepaald nog niet min of meer officieel mocht worden gebruikt. De hoop dat die bezetting Nederlandse kringen, welke het in Indonesië voor het zeggen en het doen hadden, meer besef zou bijbrengen voor wat vreemd bewind in een land betekende, is niet in vervulling gegaan. Geheel consequent was Romein na de oorlog ook tegenstander van vreemd bewind in Indonesië en het is dan ook begrijpelijk, dat het de naar oorsprong en oriëntatie wel als nationaal gekarakteriseerde en naar de Indonesische of op zijn minst Javaanse erflater Gadjah Mada genoemde universiteit in Jogjakarta is geweest, die Romein als gasthoogleraar uitnodigde colleges te komen geven, uiteraard in het Nederlands. Wel is hij in Tandjong Priok ontvangen en uitgeleid door hoogleraren van de meer internationaal gericht geachte Universitas Indonesia, maar zijn socialisme en zijn nationalisme waren van een signatuur, die het voor regering en universitaire kringen in de hoofdstad van Indonesië minder een-

voudig maakte hem zo in te halen als geschiedde in de Universiteit in de hoofdplaats van het bijzondere gebied, de *daérah istiméwa* Jogjakarta.

Dat nu juist Indonesische intellectuelen van Javaanse afkomst hem beriepen in hun midden te komen hangt waarschijnlijk samen met een derde deel-incarnatie van Romein, die zich vooral sinds de publicatie van *In Opdracht van de Tijd,* dus na de oorlog, manifesteerde. De filosoferende en toch vooral ook weer niet te diep in de hof der historie gravende theoreticus Romein heeft tot beschouwelijkheid geneigde Javaans-Indonesische historici als Moh. Ali en Soedjatmoko — de lezers van dit tijdschrift welbekend als vroeger redactie-lid voor Indonesië —, Sartono en Notohamidjojo ongetwijfeld meer aangesproken dan historici van Sumatraanse herkomst als Yamin en Pané. Op het eerste in 1957 in Jogjakarta gehouden geschiedenis-„seminar" heeft Romeins naam dan ook vooral van Javaans-Indonesische zijde geklonken. En wanneer volgend jaar de bundel opstellen *Approaches to Indonesian History* bij Cornell University Press verschijnt, geredigeerd door Soedjatmoko als „chief editor" en door Moh. Ali als eerste mede-redacteur, dan zal het niet verwonderen daarin ook een bijdrage van Romein aan te treffen, hoewel hij zich op het terrein van de eigenlijke geschiedenis van Indonesië nooit bewogen heeft. De wijsgerige Romein heeft echter vooral zo aangesproken, omdat de geschiedenis van Indonesië na de oorlog zowel in werkelijkheid als in wetenschap een omwenteling heeft doorgemaakt, waarin het denken over „heden en verleden" in die geschiedenis — om met de titel van Beerlings jongste, uiterst knappe, aan de nagedachtenis van Romein opgedragen boek te schrijven — allerlei problemen over beeldvorming en benaderingswijzen, historische objectiviteit en subjectiviteit, ontwikkelingssprongen in de geschiedenis en wat niet al opwierp, waarover men van Romein wel niet het laatste woord verwachtte maar wel de eerste woorden hoorde, eenvoudig omdat zij geschreven stonden en gesproken werden in het Nederlands, en welk een mooi en gaaf Nederlands!

Het lijkt dan ook mede aan het gezag van Romein te danken, dat de studenten in de geschiedenis aan de literaire faculteit en de juridische studenten van de Universitas Indonesia door alle afgelopen jaren heen in de gelegenheid zijn gebleven lessen in het Nederlands te volgen. Hoezeer de taal en de figuur van Romein hem een Indonesisch publiek bezorgden bleek duidelijk enige jaren later toen de door hem zo bewonderde Toynbee in dezelfde aula van de Universiteit van Indonesië, waarin Romein gesproken had, in hoofdzaak Europeanen onder zijn gehoor trok waar de brenger van zijn wereldhistorische boodschap in het Nederlands een meer Indonesische schare geboeid had.

De hier wat ouderwets aandoende begrippen van „boodschap" en „schare", bekend uit de theologie, waarin Romein eerst gestudeerd heeft, leiden naar een vierde Romein, en wel naar de leraar, de *guru*, die inderdaad een leer te brengen had met een zeer gesloten perspectief van laatste doeleinden, waaruit niet alleen een aards hiernamaals opblonk voor de misdeelden in deze wereld, maar waaruit zelfs de verlossing wenkte uit de problematiek van de historische objectiviteit, waar voor wie, zoals ik, afvallig werd ook aan dit geloof slechts de plezierige berusting openstaat in verschillende toekomst- en verledensperspectieven te moeten en te kunnen leven. Die Romein nu, die zelf erkend heeft, dat de grootste eerzucht welke een wetenschapsman bezielen kan de vorming van een Nachwuchs is, heeft die eerzucht bevredigd gezien in de groei van een school, een gemeente, zo niet een sekte, waarop geen ander Nederlands historicus van deze eeuw tot nog toe heeft kunnen bogen, al was het slechts omdat Romein ook in Indonesië zijn *ilmu* heeft kunnen uitdragen en studenten in Jogja heeft kunnen inwijden, terwijl Beerling en ik, als zijn overigens wat ketterse predikers in Djakarta enkele geroepenen tot initiandi konden uitverkiezen, zij het na wat pijnlijker rites de passage dan door de milde meester zelf zouden zijn opgelegd.

Deze viervoudige Romein — in de wisselende vlees-

wordingen van de socialist, de rationalist, de theoreticus en de *guru* — heeft een bekoring uitgeoefend op de na-oorlogse Indonesische historici en de historisch geïnteresseerde intellectuelen en in hun geschiedwetenschap een rol gespeeld, welke hem de oorspronkelijke titel van *Mahaguru* voor professor mag doen behouden — sinds enige jaren heet de hoogleraar *guru besar* — en wel omdat Mahaguru één der functionele verschijningsgestalten is van de hoofdgod van zijn geliefde Prambanan.

Na de nagedachtenis van Romein-Mahaguru zo geëerd te hebben, dient tenslotte nog te worden gememoreerd hoe de gevoelens van bewondering en vertedering, die in Indonesië naar hem uitgingen hem mede omringden omdat hij daar, misschien meer nog dan elders, steeds in twee-eenheid met zijn *sakti* verscheen, die niet Parwati heet maar Annie.

London, oktober 1962

Over machtige persoonlijkheden kan men moeilijk anders dan in banale bewoordingen schrijven. Ze belichamen immers „deugden" die ons van jongsaf voor de geest worden gehouden, in onszelf helemaal niet worden verwezenlijkt, in anderen heel weinig, en daardoor merkwaardig vroeg hol en afgezaagd klinken. Ikzelf heb met Jan Romein heel weinig onmiddellijke betrekkingen gehad. Enkele brieven, eenmaal een gehele avond, eenmaal een lezing die ik bijwoonde. Maar dat alles kwam lang, heel lang nadat Jan Romein in de geesteswereld waarin ik leefde voor een profeet en als legende gold. Merkwaardigerwijze kan ik precies zeggen in welke omstandigheden ik het eerst de naam hoorde „een polygraaf, naar men mij verzekert", was het oordeel van een mijner statigste professoren. Het woord polygraaf trof mij toen. Niet veel later — ik spreek hier over mijn eerste studentenjaren — dook ik hals over kop in zeer radicale sociale bewegingen en daar was het dat ik de naam van Romein steeds opnieuw hoorde noemen. Er zit iets zonderlings in het lot van sommige boeken. De uitwerking als sociaalbewustmakende lectuur van „Le Juif Errant" is iets dat men niet kan geloven als men het niet steeds opnieuw bevestigd ziet. „Machten van dezen tijd" heeft stellig niet veel gemeen met Eugène Sue's meest gelezen feuilleton, maar het heeft toch dit, dat het een merkwaardig verlossende taak heeft vervuld. In dat linkse segment van de studentenwereld uit de jaren dertig was men verondersteld het te kennen, en ik heb vastgesteld dat tot heden toe, dertig jaar later bijna, het nog vaak te voorschijn komt onder de voorstellen tot lectuur welke mijn studenten me doen. Ikzelf heb, om de waarheid te zeggen, geen herinnering meer aan die lectuur, maar des te sterker aan de legende van dat boek dat algemeen verondersteld was ons de sleutels tot het begrip van het wereldgebeuren ter hand te stellen. Ik heb, veel later, historicus Romein leren waarderen, nadien nog, de man leren kennen en, waarom het niet zeggen, meer genegenheid voor hem opge-

vat dan voor om het even welke andere historicus. Toch blijft m.i. Romeins grootste betekenis die van die nog jonge man — ik heb eerst veel later beseft hoe jong de schrijver van „Machten van dezen Tijd" was — die voor een naar verklaringen hunkerende generatie zijn waarheid ten beste gaf, een waarheid, die gretig werd afgenomen.

Ik zal Romein waarschijnlijk het eerst persoonlijk hebben ontmoet op een lezing die hij te Gent gaf over Huizinga. Hij verkondigde daar met klem, dat Huizinga geen groot denker was. Een kilte ging door de zaal want Huizinga is een typisch geestelijk product voor de bourgeois: het geeft hem de indruk dat hij in staat is diepzinnige gedachten met zijn geest te vatten, een uiterst comfortabele indruk voor een bourgeois. Ik was toen een zeer jong docent, maar herinner me nog levendig „le silence embarrassé" waarmee Romein door zijn collega's na de lezing begroet werd. Mij had hij met die ene zin veroverd, niet dat ik geheel instemde met zijn lezing: Huizinga heeft m.i. enkele pareltjes geschreven, maar dat zijn dan juist niet de werken waar iedereen de mond van vol heeft. Maar ik was me maar al te pijnlijk bewust dat er tot in de „geleerde" milieus toen een Huizinga-snobisme bestond en het was heerlijk dit te zien leegprikken.

Ik leef weinig mee met de „historische wereld" en heb genoeg aan mijn eigen gevechten om die van andere niet mee te strijden. Ik heb dus slechts op afstand de hevige polemieken meegemaakt die nadien onder Hollandse historici zijn uitgebroken rond de persoon en de opvattingen van Romein. Ik weet ook helemaal niet hoe hij daar intiem op gereageerd heeft. De ene, enkele keer, dat ik een heerlijke avond met hem heb doorgebracht, spraken we over heel andere dingen. Het levendigst herinner ik me hoe hij me de uitwerking schilderde van het nieuws van de Russische revolutie op de mensen van zijn leeftijd, in volle oorlog in het rustige Holland. Waarom werd Jan Romein zo aangevochten? Het antwoord is, geloof ik, dat hij zelfstandig wilde denken, en dat vergeeft geen enkel milieu, bovenal niet misschien, de historische wereld.

INHOUD:

Inleiding 613

J. Romein, Duur en verandering in de geschiedenis 615

A. Romein-Verschoor, De een en de ander 632

W. F. Wertheim, Bij de baar van Jan Romein 638

Fr. de Jong Edz., Theorie der praktijk – praktijk der theorie 642

O. Noordenbos, Enkele momenten uit het leven van Jan Romein 653

N. A. Donkersloot, Met en voor Jan Romein 659

J. Haak, Romein in contact met studenten en assistenten 669

C. F. Ware, Professor Jan Romein colleague and co-author 675

G. J. Resink, In de ban van Romein 679

J. Dhont 684

Let op het nieuwe gironummer
2 5 2 6 4 6
waarop het abonnementsgeld gestort moet worden !